Golden Jubilee

50 years

1974 - 2024

Souvenir

स्मरणिका

FDCM वन विकास

Sowing Quality
Harvesting Legacy

FOREST DEVELOPMENT CORPORATION OF MAHARASHTRA LIMITED
(A Government of Maharashtra Undertaking)

फॉरेस्ट डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ महाराष्ट्र लिमिटेड
(महाराष्ट्र शासनाचा उपक्रम)

Distinguished Personnel Who Served As Chairman Of The Board Of Directors Of FDCM Ltd.

Sr. No	Name	Period
1	**Hon'ble Shri Madhukar D. Chudhari**	29.03.1974 to 11.01.1975
2	**Hon'ble Shri Ramchandra Janardhan Deotale**	16.01.1975 to 23.05.1978
3	**Hon'ble Shri Nasikrao Khantadu Tirpude**	23.03.1978 to 15.09.1978
4	**Hon'ble Shri Chhedilal Gupta**	15.09.1978 to 18.03.1980
5	**Hon'ble Shri Krishan Kumar Uppal**	18.03.1980 to 18.12.1980
6	**Hon'ble Shri Nanabhau Narayanrao Embadwar**	27.05.1981 to 17.03.1982
7	**Hon'ble Shri Dinkar Diwan Chavan**	17.03.1982 to 31.12.1982
8	**Hon'ble Shri Kewalchand Kanhayalal Jain**	31.12.1982 to 25.03.1983
9	**Hon'ble Shri Surupsingh Hirya Naik**	25.03.1983 to 07.05.1986
10	**Hon'ble Shri Shivajirao Shivramji Moghe**	07.05.1986 to 31.12.1988
11	**Hon'ble Shri Vinayakrao Pundlik Patil**	31.12.1988 to 23.04.1991 07.05.1991 to 31.12.1992 30.09.1993 to 16.03.1995
12	**Hon'ble Shri Vijay Namdeorao Wadettiwar**	05.09.1995 to 07.09.1998
13	**Hon'ble Shri Prakash Bhagwantrao Jadhav**	08.09.1998 to 30.09.1999
14	**Hon'ble Shri Sanjay Wamanrao Deotale**	17.06. 2000 to 30.09.2004
15	**Hon'ble Shri Anandrao Gangaram Gedam**	18.10.2008 to 30.12.2009
16	**Hon'ble Shri Patangrao Shripatrao Kadam**	09.03.2011 to 09.12.2014
17	**Hon'ble Shri Sudhir Sacchidanand Mungantiwar**	11.06.2015 to 28.04.2016
18	**Hon'ble Shri Chandansingh Sadhusingh Chandel**	22.05.2016 to 06.02.2020
19	**Hon'ble Shri Sudhir Sacchidanand Mungantiwar**	30.11.2022 to Date

सत्यमेव जयते

उप मुख्यमंत्री
महाराष्ट्र राज्य

दि. ६ फेब्रुवारी, २०२४

शुभेच्छा

आपल्या देशाला, राज्याला जैव विविधतेचा मोठा संपन्न वारसा मिळाला आहे. देशातील मोजक्या जैव विविधता हॉटस्पॉटमध्ये समावेश असणाऱ्या पश्चिम घाटाच्या सह्याद्री पर्वतरांगा महाराष्ट्रात आहे ही आपल्यासाठी अभिमानाची गोष्ट आहे. हे वनवैभव जपण्यात राज्य शासनाला यश आले आहे. यामध्ये फॉरेस्ट डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ महाराष्ट्र लिमीटेडचेही मोलाचे योगदान राहिले आहे. ही शासकीय कंपनी सुवर्ण महोत्सवी वर्षात पदार्पण करत असल्याचा मला विशेष आनंद आहे.

विदर्भातील ताडोबा, पेंच, बोर, नवेगाव-नागझिरा आणि मेळघाट हे पाच व्याघ्र प्रकल्प तसेच छत्तीसगड, मध्य प्रदेशातील व्याघ्र प्रकल्पांचे सान्निध्य विचारात घेऊन नागपूर शहराला 'टायगर कॅपिटल ऑफ इंडिया' असेही संबोधले जाते. मुक्त अधिवासातील वन्यजीव दर्शनासाठी देशभरातील पर्यटक या व्याघ्र प्रकल्पांना भेट देतात. पण सर्वच वन्यजीवप्रेमींना हे शक्य होत नाही, ही गोष्ट विचारात घेऊन राज्य शासनाने नागपूर शहरात गोरेवाडा येथील १९१४ हे. क्षेत्रावर आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे प्राणीसंग्रहालय व वन्य प्राणी बचाव केंद्र स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला.

या प्राणी संग्रहालयाची कामे गतीने व वेळेत पूर्ण करणे आवश्यक होते. 'फॉरेस्ट डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ महाराष्ट्र लिमीटेड'ची कार्यकुशलता विचारात घेऊन या प्राणीसंग्रहालयाची उभारणी व पुढील व्यवस्थापन करण्याची मोठी जबाबदारी शासनाने एफडीसीएमकडे सोपवली आणि एफडीसीएमने ती सार्थ ठरवली. २०२१ मध्ये स्वर्गीय बाळासाहेब ठाकरे गोरेवाडा आंतरराष्ट्रीय प्राणी संग्रहालयाच्या पहिल्या टप्यात ११५ हेक्टर क्षेत्रात इंडियन सफारी सुरू करण्यात आली आहे. दुसऱ्या टप्यात आफ्रीकन सफारी, नाईट सफारी, वॉक इन एबियरी, ट्रायबल ट्रेल असे नावीण्यापूर्ण उपक्रम निर्माणाधिन आहेत. वाघ, बिबट, अस्वल इत्यादी वन्य प्राण्यांना मुक्त अधिवासाचा अनुभव देणारे हे प्राणीसंग्रहालय पर्यटनाच्या दृष्टीने हे आकर्षणाचे केंद्र ठरत आहे.

फॉरेस्ट डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ महाराष्ट्र लिमीटेड हा उपक्रम १९८९ पासून सतत फायद्यात आहे ही बाब कौतुकास्पद आहे. एफडीसीएम ने उत्कृष्ट साग रोपवने, अत्याधुनिक रूट ट्रेनर रोपवाटिका, साग रोपवाटिका, बीजघटक निर्मिती अशी महत्त्वपूर्ण कामे केली आहेत. आजवर केलेली ही वाटचाल स्फूर्तीदायक आहे. फॉरेस्ट डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ महाराष्ट्र लिमिटेड या उपक्रमाच्या स्थापनेच्या सुवर्ण महोत्सवी वर्षात पुढील वाटचालीसाठी हार्दिक शुभेच्छा!

(देवेंद्र फडणवीस)

उप मुख्यमंत्री
महाराष्ट्र राज्य

दि. ६ फेब्रुवारी २०२४

शुभेच्छा

रोपवनांची निर्मिती आणि वनांच्या सुनियोजित व्यवस्थापनाद्वारे राज्याच्या वनक्षेत्रात वाढीसाठी प्रयत्नशील असणारे 'महाराष्ट्र वनविकास महामंडळ' आपला सुवर्णमहोत्सव साजरा करीत असल्याचे आणि त्यानिमित्ताने विशेष स्मरणिका प्रकाशित करीत असल्याचे समजून आनंद झाला.

राज्यातील वनक्षेत्रात वाढ करून पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासह ग्लोबल वॉर्मिंगसारख्या समस्येवर उपाययोजना, कार्बन क्रेडिटची निर्मिती यासारख्या बाबींवर राज्य शासन भर देत आहे. 'महाराष्ट्र वनविकास महामंडळा'चे कार्य त्यादृष्टीने सहाय्यभूत ठरत आहे. महामंडळामार्फत सागरोपवन वाढविणे, त्याची कापणी, इमारत व इतर वनउपजांचे विपणन या मार्गाने वनांचे व्यवस्थापन आणि वनोत्पादन वाढीसाठी प्रयत्न केले जात आहेत. ग्रामीण रोजगार निर्मिती करण्यासह नफ्यात सातत्य ठेवून शासनाला लाभांश देण्याबाबातचे व्यवस्थापित सार्वजनिक क्षेत्रातील महामंडळाचे कार्य प्रशंसनीय आहे.

रोपवनांचे व्यवस्थापन करताना शाश्वत व्यवस्थापनाच्या तत्त्वांचे महाराष्ट्र वनविकास महामंडळामार्फत काटेकोरपणे पालन केले जाते. ग्राहकांना स्पर्धात्मक किमतीत दर्जेदार लाकडाचा पुरवठा करण्यासाठी, महामंडळाने चिराण लाकडाचे उत्पादन आणि विक्री करण्याचा निर्णय घेतला आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील आलापल्ली व चंद्रपूर जिल्ह्यातील बल्लारशा येथे शासकीय आरागिरणीचे रूपांतर करून एक उत्पादन युनिट स्थापन करण्यात आले आहे. बाह्य संस्थेच्या मालकीच्या जमिनीवर टर्न-की तत्त्वावर रोपवनांची यशस्वीरित्या निर्मिती करण्यात येत असल्याची बाब कौतुकास्पद अशीच आहे.

'महाराष्ट्र वनविकास महामंडळा'ने विविध उपक्रम राबवून स्वयंपूर्णतेकडे केलेली वाटचाल सर्वच शासकीय, निमशासकीय, अंगीकृत संस्थांसाठी दिशादर्शक आहे. वनविकासाच्या दृष्टीने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर करण्यात येत असलेल्या उपाययोजनांचा अभ्यास करून आगामी काळात महामंडळामार्फत नवनवीन उपक्रम राबविण्यात येतील. सुवर्ण महोत्सवाच्या निमित्ताने 'महाराष्ट्र वनविकास महामंडळा'तर्फे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या विशेष स्मरणिकेत मागील पन्नास वर्षांचा सविस्तर आढावा घेण्यात येईल, असा विश्वास वाटतो. सचित्र, संदर्भमूल्य असलेल्या विशेषांकाच्या प्रकाशन उपक्रमास शुभेच्छा.

(अजित पवार)

मंत्री
महाराष्ट्र राज्य

मंत्री
वने, सांस्कृतिक कार्य, मत्स्यव्यवसाय
महाराष्ट्र राज्य
मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२
www.maharashtra.gov.in

शुभेच्छा संदेश

या वर्षी देशभरात व्याघ्र राखीव प्रकल्पांचे तर राज्यात महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाचे सुवर्ण महोत्सवी वर्ष साजरे होत आहे. चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्याचं खास वनमहात्म्य आहे. लोक प्रतिनिधी या नात्याने माझा वन विभाग तसेच फॉरेस्ट डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ महाराष्ट्र लिमीटेड (एफडीसीएम) च्या कार्याशी फार पूर्वीपासून संबंध आलेला आहे. एफडीसीएम ची मागील पन्नास वर्षांची वाटचाल मी जवळून पाहिली आहे.

महाराष्ट्र शासनाने 3.43 लाख हेक्टर वनक्षेत्र व्यवस्थापनासाठी एफडीसीएम ला भाडेतत्वावर दिलेले आहे. सन 1987 पर्यंत एफडीसीएम ने जवळपास सव्वा लाख हेक्टर क्षेत्रावर यशस्वी साग रोपवने उभारली आहेत. सुरुवातीच्या काळात आधीचा झाडोरा पूर्णपणे काढून नव्याने रोपवने घेतली जात. आज एफडीसीएम कडून दरवर्षी सुमारे ५०,००० घनमीटर इमारती लाकडाचे निष्कासन केले जाते.

आलापल्ली सागवानाची स्वत:ची अशी खास ओळख आहे, ही बाब विचारात घेऊन देशातील महत्वाच्या दोन प्रकल्पात त्याचा वापर करण्यात आला आहे. नवी दिल्लीत नव्याने लोकार्पण झालेल्या नवीन संसद भवनाचे (सेंट्रल व्हिस्टा) प्रवेशद्वार व अंतर्गत फर्निचर करीता चंद्रपूर- गडचिरोलीच्या सागवान लाकडाचा वापर केला आहे. राज्याच्या एफडीसीएम च्या बल्लारपूर विभागाने यासाठी १३ हजार घनफूट सर्वोत्कृष्ट गुणवत्तेचे लाकूड पुरवले आहे. यासंदर्भात फॉरेस्ट रिसर्च इन्स्टीटयुट डेहराडून यांनी हे सागवान लाकुड देशातील सर्वोत्तम सागवान असल्याचा अहवाल दिला आहे असे श्रीराम जन्मभूमी तीर्थक्षेत्र न्यासचे महासचिव श्री चंपत राय जी यांनी त्यांचे पत्र दिनांक 23 मार्च 2023 अन्वये कळविले होते व त्यानुसार उत्तर प्रदेशातील अयोध्येत उभारण्यात येत असलेल्या ऐतिहासीक रामजन्मभूमी वरील रामलल्ला मंदिराच्या बांधकामात एफडीसीएम च्या डेपोतील गडचिरोली जिल्ह्यातील बहुमूल्य सागवान लाकडाचा वापर करण्यात येत आहे. नागपूर शहरा लगत सन २०२१ मध्ये स्वर्गीय बाळासाहेब ठाकरे गोरेवाडा आंतरराष्ट्रीय प्राणी उद्यानाची उभारणी केलेली आहे. पहिल्या टप्प्यात ११५ हेक्टर क्षेत्रात इंडीयन सफारी सुरु झाली असून मुक्त अधिवासाचा अनुभव देणारे हे प्राणी उद्यान पर्यटनाच्या दृष्टीने आकर्षणाचे केंद्र ठरत आहे. दुसऱ्या टप्प्यात जैवविविधता उद्यान, आफ्रिकन सफारी, नाईट सफारी, वॉक-ईन-एविअरी, ट्रायबल ट्रेल असे नाविण्यपुर्ण उपक्रम निर्माणाधीन आहेत. या प्रकल्पाचे एकुण क्षेत्र १९१४ हेक्टर इतके आहे. वनांचे संरक्षण व संवर्धना सोबतच

१०१, विस्तार इमारत, पहिला मजला, मंत्रालय,मादाम कामा मार्ग, हुतात्मा राजगुरू चौक, मुंबई ४०००३२
दूरध्वनी ०२२ २२०२७१७४, ०२२ २२०२९७४२
ईमेल: min.forest@maharashtra.gov.in, min.culture@maharashtra.gov.in, min.fisheries@maharashtra.gov.in,

मंत्री
महाराष्ट्र राज्य

मंत्री
वने, सांस्कृतिक कार्ये, मत्स्यव्यवसाय
महाराष्ट्र राज्य
मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२
www.maharashtra.gov.in

वन्यजीव संवर्धनाचे कार्य सुध्दा एफडीसीएम करीत आहे. मानव वन्यजीव संघर्षात बंदिस्त केलेले, भरकटलेले जखमी अथवा अपंग झालेल्या वन्यप्राण्यांचा बचाव करून त्यांचेवर उपचार करण्याकरीता गारेवाडा येथे वन्यप्राणी बचाव केंद्राची स्थापना करण्यात आलेली आहे. नजिकच्या काळात चंद्रपूर येथे टायगर सफारी व वन्यप्राणी बचाव केंद्राची उभरणी करण्यात येणार आहे.

एफडीसीएम व्दारे नागपूर राजभवन परीसरात जैवविविधता उद्यानाची निर्मीती वर्ष २०११-१२ मध्ये करण्यात आलेली आहे. येथे विविध वनस्पती समुह, फुलपाखरू उद्यान, कॅकटस उद्यान, औषधी उद्यान, नक्षत्र वन इत्यादी रोपवन करण्यात आले आहे. सदर परिसरात निसर्ग अनुभवाकरीता विद्यार्थ्यांसाठी विविध उपक्रम आयोजित करण्यात येतात.

वन उद्योग विकास अंतर्गत चंद्रपूर ताडाळी येथील एमआयडीसीचे प्लॉटवर इमारती लाकूड प्रक्रीया / प्रशिक्षण केंद्र, चंद्रपूर येथे एपीजे अब्दुल कलाम जैवविविधता उद्यान, अॅमेझॉन व्दारे सागवान बीज विक्री , बांबू निष्कासनाची कामे अशी अनेक कामे घेण्यात येत आहे. विविध वानिकी व सामाजिक उपक्रमातून दरवर्षी अंदाजे १५ लक्ष मनुष्य दिवस रोजगार निर्मीती करण्यात येत असते. एफडीसीएम ने सामाजिक बांधिलकी विचारात घेवून कॉर्पोरेट सोशल रिसपॉसिबिलीटी अंतर्गत दुर्गम आदिवासी व इतर क्षेत्रामध्ये विविध लोकोपयोगी उपक्रम घेतले आहेत.

एफडीसीएम कडील सागवान रोपवनाचे मुल्यांकन आजमितीस रुपये ५००० कोटीच्या वर आहे. एफडीसीएम सन १९८९ पासुन सतत फायदयात आहे. दरवर्षी शासनास एफडीसीएम कडुन लाभांश देण्यात येतो.

एफडीसीएम च्या आजवरच्या कामाची ही उज्वल परंपरा यापुढेही चालू राहील आणि नवनवीन उपक्रम हाती घेऊन एफडीसीएम ची वाटचाल अधिक जोमदारपणे होईल यात काही शंका नाही. फॉरेस्ट डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ महाराष्ट्र लिमीटेड या उपक्रमाच्या स्थापनेच्या सुवर्ण महोत्सवी वर्षात पूढील वाटचालीसाठी हार्दिक शुभेच्छा!

स्थळ: मुंबई
दिनांक: 05.02.2023

(सुधीर मुनगंटीवार)

१०१, विस्तार इमारत, पहिला मजला, मंत्रालय,मादाम कामा मार्ग, हुतात्मा राजगुरू चौक, मुंबई ४०००३२
दूरध्वनी ०२२ २२०२७१७४, ०२२ २२०२९७४२
ईमेल: min.forest@maharashtra.gov.in, min.culture@maharashtra.gov.in, min.fisheries@maharashtra.gov.in,

बी. वेणुगोपाल रेड्डी
प्रधान सचिव (वने)

शुभेच्छा संदेश

सन १९७४ मध्ये फॉरेस्ट डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ महाराष्ट्र लिमिटेड ची स्थापना करण्यात आली. सन २०२४ मध्ये हा उपक्रम ५० वर्ष यशस्वीपणे पूर्ण करित असून सुवर्ण महोत्सवी वर्ष साजरे करण्यात येत आहे, ही बाब अत्यंत गौरवान्वीत करणारी आहे.

एफडीसीएम लिमिटेडच्या प्रमुख कार्यविधी वर मर्यादा आल्या असतांना सुध्दा एफडीसीएम ने मागील ५० वर्षा पासून वानिकी कामे शास्त्रोक्त पध्दतीने व्यवस्थापन करुन उत्कृष्ट रोपवनाची निर्मिती केलेली असून आजतागायत नफयात असणारी महाराष्ट्र शासनाची अग्रगण्य कंपनी आहे, ही समाधानाची बाब आहे. मागील काही वर्षे एफडीसीएम नाविण्यपूर्ण कामासाठी उल्लेखनिय असून एफडीसीएम व्दारे निसर्ग पर्यटन, स्व. बाळासाहेब ठाकरे गोरेवाडा आंतरराष्ट्रीय प्राणी संग्रहालय व बचाव केंद्र, वन्यजीव व्यवस्थापन, औषधी वनस्पती संवर्धन व विकास तसेच टर्न की तत्वावर रोपवने अत्यंत यशस्वीरित्या राबविण्यात येत आहे.

फॉरेस्ट डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ महाराष्ट्र लिमिटेड या उपक्रमाला ५० वर्षे पूर्ण होत असल्याचे प्रसंगी स्मरणीकेचे प्रकाशन होत आहे ही आनंदाची बाब असून एफडीसीएम च्या सुवर्ण महोत्सवास हार्दिक शुभेच्छा.

(बी. वेणुगोपाल रेड्डी)

दूरध्वनी : कार्यालय ०२२ २२०२ ३३६३/ २२८१ ७६९५, ई-मेल : sec.forest@maharashtra.gov.in

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन

-: शुभेच्छा संदेश :-

फॉरेस्ट डेव्हलपमेंट कारपोरेशन ऑफ महाराष्ट्र लि. या राज्य शासनाच्या अंगीकृत उपक्रमाला सन २०२४ मध्ये ५० वर्ष पूर्ण होत आहेत. वनक्षेत्रात कार्य करतांना प्रस्थापित तांत्रिक व वानिकी तत्वांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करुन वानिकी क्षेत्रातील उपक्रमाने इतका दीर्घ कालावधी यशस्वीपणे पूर्ण केला ही कौतुकाची बाब आहे.

आंजपर्यंतच्या वाटचालीत साग रोपवने निर्मिती, अत्याधुनिक रोपवाटिका उभारणी, बीज घटक निर्मिती, इमारती लाकूड निष्कासन व विक्री या सोबतच वन्यजीव संदर्भात स्वर्गीय बाळासाहेब ठाकरे गोरेवाडा आंतरराष्ट्रीय प्राणी संग्रहालय व रेस्क्‍यू सेन्टर व इतर विविध कामांची एफडीसीएममार्फत यशस्वीपणे अंमलवजावणी करण्यात येत आहे.

या उपक्रमाला ५० वर्ष पूर्ण होत असल्याबद्दल स्मरणिकेचे प्रकाशन करण्यात येत आहे. या प्रसंगी एफडीसीएमच्या सुवर्ण महोत्सवास हार्दीक शुभेच्छा !!!

शैलेश टेंभुर्णीकर, भा.व.से.
प्रधान मुख्य वनसंरक्षक
(वन बल प्रमुख),
महाराष्ट्र राज्य

Golden Jubilee 50 years
1974-2024
Celebrating 50 years of excellence

ENGLISH SECTION

1.	FDCM : 50 years of sustainable forest management	Sanjeev Gaur	01
2.	Glorious days of FDCM	M. H. Khedekar	15
3.	Memories of introduction of Root-Trainers in FDCM	Dr. J. P. Chandra	16
4.	My Sironcha Memories	Mrs. Madhuri Gogate	18
5.	Biodiversity in FDCM Teak Plantations	Salim Kazi	21
6.	My reminiscences of FDCM	V. S. Joshi	23
7.	Supply of forest-produce to industries	V. T. Patki	25
8.	My venture through forest systems of FDCM	Jarnail Singh	27
9.	My brief stint in the FDCM	Vivek Khandekar	30
10.	FDCM - A unique experience	Kushagra Pathak	32
11.	My tryst with timber	A. Praveen	33
12.	A turnkey project of mangrove plantation by FDCM in Mumbai	N. A. Patil	35
13.	My Contributions in the FDCM	Shripad Dorle	37
14.	Turnkey plantations of FDCM	Pradeep Kulkarni	39
15.	Development of biodiversity park at Rajbhavan Nagpur : An experience	R. K. Wankhede	42
16.	Into the woods..... Scientifically !	Pratiksha Bhagyashri Nanasaheb	44

मराठी विभाग

१.	वन विकास मंडळाचा उदय	श्रीमती सुरेखा महाले	४८
२.	एफडीसीएम मधील माझे गुरू आणि माझ्या आठवणी	वि. त्र्यं. पत्की	४९
३.	समुपयोजनेत जंगल कामगार सहकारी संस्थांचे योगदान	वि. त्र्यं. पत्की	५१
४.	टर्नकी रोपवने	सत्यजित गुजर	५३
५.	प्रादेशिक व्यवस्थापक उत्तर चंद्रपूर म्हणून माझे अनुभव	डॉ. शेषराव हिं. पाटील	५५
६.	कर्तव्य, वन कामगार (कविता)	ओमप्रकाश एम. डेरे	५९
७.	सोनेगाव...शेळया / मेंढ्या प्रकरण	आर. के. तिवारी	६०
८.	एफडीसीएम मधील माझी शेवटची पाच वर्षे...	आर. के. तिवारी	६३
९.	वन विकास मंडळातील काही आठवणी - अनुभव	प्रदिप कुळकर्णी	६८
१०.	वनविकास महामंडळात माझी वाटचाल	प्रकाश कुकडोलकर	७१
११.	एफडीसीएम मधील माझे सुवर्णक्षण	डॉ. ए. डी. शेजाळे	७३
१२.	वन विकास महामंडळ व आदिवासी समुदायाची आर्थिक समृद्धी	एस. के. गवळी	७५
१३.	जागतिक खाद्य पुरवठा कार्यक्रम अंमलबजावणी	वि. त्र्यं. पत्की / ए. व्ही. काकड	७७
१४.	माझे वन्यजीवांसोबत एन्कौंटर्स	एल. एन. मदने	७९
१५.	कुंडल वन प्रबोधिनी येथील सह्याद्री फ्लोरल बायोपार्क :	एस. एच. जौंजारे	८१
१६.	तोंदेल वसाहतच्या आठवणी	अनिल ठाकरे	८३

Golden Jubilee 50 years 1974 - 2024

Celebrating 50 years of excellence

FOREWORD

Established in 1974, the Forest Development Corporation of Maharashtra Limited (FDCM) is among the pioneers in the country in sourcing of quality teak seeds, production of quality teak stumps, raising of quality teak plantations and production of finest teak timber commonly known as CP teak or Ballarshah teak. With five decades of experience in raising teak plantations, harvesting based on time tested silvicultural practices and sale of timber and other forest produce, FDCM is a trailblazer in production forestry.

Quite recently having established its own saw mills at Allapalli and Ballarshah, FDCM ventured into the sale of sawn timber. Being a leading producer of finest CP teak, it was no wonder that FDCM was chosen for supply of CP teak to the prestigious project like the New Parliament and Sri Ram Janmabhumi Temple, Ayodhya. To facilitate the export of FDCM teak timber to global Markets, the process of FSC Certification has been initiated and shall be completed soon.

An 'Advance Wood Processing & Facility Centre' having state of the art automated plant for manufacturing of solid wood furniture is being established at Chandrapur. The centre will train the local youth and generate employment opportunities for them.

The FDCM in 2022, formed its wholly-owned subsidiary viz. the FDCM Gorewada Zoo (FGZ) and thus ventured into the arena of Zoo management and is developing the largest Zoo in the country, the Balasaheb Thackeray Gorewada International Zoological Park at Nagpur. The FGZ had a promising start and has recently taken up the task of establishing a Tiger Safari and Animal Rescue in Chandrapur.

It is heartening to note that in the 50th year of its formation, the FDCM reached the pinnacle of its glory by achieving its highest ever turnover of Rs. 419 Cr. and highest ever net profit of Rs. 116 Cr. in FY 2022-23.

While talking about the achievements of the corporation, I acknowledge the distinguished services provided by the officers & employees of the past and present who contributed significantly to the cause of the FDCM.

The souvenir in your hands, chronicles the journey of the FDCM from its infancy till date and carries the reflection and reminisces of the past and present officers and employees of the FDCM. I Hope you will find it informative and a good read.

(Vikas Gupta)
Managing Director

FDCM : 50 YEARS OF SUSTAINABLE FOREST MANAGEMENT

Sanjeev Gaur

Introduction

Prior to the creation of the Forest Development Corporation in the State of Maharashtra, Forest Development Board was established by the Government of Maharashtra in 1969 for converting large blocks of low valued mixed forests into valuable stands. Considering the experience of the Forest Development Board and the recommendations of the National Commission for Agriculture, Forest Development Board was metamorphosed into the Forest Development Corporation of Maharashtra Limited ("FDCM"). FDCM was established under the Companies Act, 1956 on 16 th February 1974, as a wholly owned Government of Maharashtra Enterprises. FDCM is one of the rare examples of successful forest plantation ventures in our country.

The FDCM has lived up to the mandate assigned to it and established valuable teak plantations. With over five decades of experience in raising teak plantations, harvesting based on time-tested silvicultural practices and marketing of timber and other forest produce, FDCM is a trailblazer in production forestry. It ranks among the best-managed State Public Sector Companies in the country with a track record of consistently making profits and paying dividends to the Government. The Company's contribution in generating rural employment is also noteworthy.

Objectives

To develop land in the State of Maharashtra acquired by the Company by purchase, lease or otherwise for forest resources by raising thereon plantations of economically important species like teak, bamboo, khair, semal and such other suitable species as the Company may think fit is one of the paramount objectives of the Company as enshrined in its Memorandum of Association .

The present Authorized Share Capital of the Company is 330 crores. And the Paid-up equity Capital is Rs. 323 crores.

The graphical representation of annual revenue earned through harvesting,
thinning and other silvicultural operations is depicted as under.

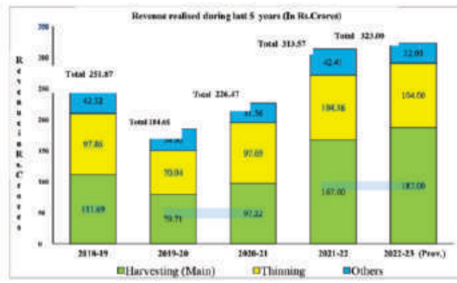

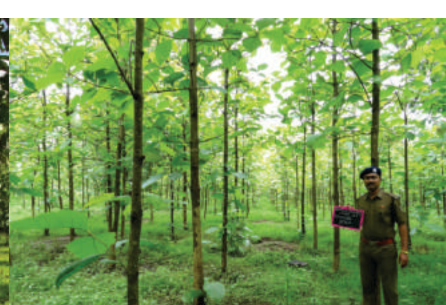

Golden Jubilee 50 years 1974 - 2024 Celebrating 50 years of excellence

As per the provisions of the Companies Act 2013, read with the Articles of Association of the Company, the power to appoint Directors on the Board of the Company is vested with Hon'ble Governor of Maharashtra. Experts and eminent person from the forestry profession and Government Officers are appointed on the Board of Directors of FDCM. At present, Hon'ble Minister (Forests) is the ex-officio Chairperson with the Principal Secretary (Forests), the PCCF (HoFF) and the Deputy Secretary (Forests) are the ex-officio Directors of the Company. Except for the few senior level posts namely, the Managing Director, Chief General Managers, General Manager and Regional Managers, who are the IFS officers, the FDCM has its own recruited staff of about 1680 posts.

Area of Operations

Ever since the inception the FDCM, the Government of Maharashtra has leased out forest land across the State to it on certain terms and conditions.

At present, the extent of forest areas leased out to the FDCM extends over 3.43 lakh ha, which for the administrative reasons is divided into three Regions namely, Chandrapur, Nagpur and Nashik. The above three Regions are further sub-divided into 12 Forest Project Divisions and 1 Depot Division.

Protection of Forests leased to FDCM

As per lease conditions the Corporation shall be responsible for the protection and the conservation of forest lands under its administrative control.

Accordingly, officials of FDCM are empowered and invested with the statutory powers under the Indian Forest Act, 1927, which have been revised and updated on 21.05.2013 to discharge their functions as forest-officers within the meaning of the said Act.

Similarly, the field functionaries of the FDCM have been authorized with statutory powers under various sections of Wild Life (Protection) Act, 1972.With such investment, authorization and delegation of statutory powers, the field functionaries in the FDCM exercise the same with regards to the protection and conservation of forests and law enforcement under the said legislations.

Mode of Working in the Past

Almost entire forests assigned to the FDCM are dry deciduous in nature, with teak as the principal species. Being strictly shade intolerant, teak species requires bright sunshine for its vigorous growth. This implies that, any undesired growth in the form of shade tolerant and inferior species needs to be cleared to make the conducive conditions for the principal species, i.e. teak (Tectona grandis) and its associates.

Teak is a versatile timber with a unique combination of strength, durability, workability, and great aesthetic appeal. It is a naturally beautiful timber with its typically straight grain and pleasing golden brown color. Among all the teak varieties of the world, the Central Indian teak (also known as the CP Teak) is the finest, due to its superior quality and alluring visual appeal. Furniture made of the CP teak can last for hundreds of years, thereby making it an important carbon sink.

With aforesaid consideration, after the formation of the Forest Development Board in 1969, and later the FDCM, Teak plantations to the tune of 1,24,355 ha. were raised by clear felling the forests during the period 1970-87. After the moratorium on clear felling imposed in 1987, FDCM was entrusted with the task of afforestation of degraded forests as well as forest waste lands during 1988-91.

Total area tackled under the said Massive

Afforestation Programme during this period was 2,35,608 ha. Teak/Bamboo plantations were raised under the World Bank aided Maharashtra Forestry Project during 1992 to 2000 over 1,20,905 ha.

Cardinal Principles of Production Forestry Followed by the FDCM

In the words of W.E. D'arcy, the author of the treatise, titled as 'Forest Working-Plans in India'—

"The Timber growing is one of the few kinds of creative processes in which both product and productive machinery are the same thing. The wood of the stem cannot be removed without destroying the machinery (Growing Stock) that produced it. A clear distinction must, therefore, be drawn between the trees that must be left to produce more wood and the surplus trees that can be regarded as product and harvested."

Similarly, David M. Smith, in his masterpiece named as 'The Practice of Silviculture' quotes—

"Paradoxical and repugnant to certain influential segments of public opinion, useful forests are created and maintained chiefly by the destruction of judiciously chosen parts of them. One of the characteristics of life is death, if there were no death, there would be no space for new life."

Sticking to the philosophy cited above, the paramount consideration of forest management for the FDCM is that, in furtherance of robust economy and to attain self-sufficiency, it is essential that the country has sufficient stock of standing quality-timber of all sizes in the form of growing trees at every point of time. Therefore, the FDCM considers that the Forests must be managed and maintained in such a manner, that it's manager should always be equipped to meet sudden demand of quality-timber of all sizes, arising out of unforeseen exigencies.

With above considerations, the FDCM has been managing its forests, following the cardinal principles listed out as under—

i. To ensure maximum Current Annual Increment.

ii. To ensure that the said maximum CAI is accumulated on the main stems of the vigorously growing trees of principal species, and not on the deceased, suppressed and malformed ones.

iii. While ensuring (i) and (ii) above, to further ensure that the productivity of the site is not deteriorated in future.

Entire working of forests managed by the FDCM is on the touchstones of the above-mentioned cardinal principles.

New approach in tackling irregular, uneven-aged forests

Vast tracts of forests managed by the FDCM fall in the category of irregular, un-even aged forests of varied composition, making their scientific management, challenging, and intriguing. The FDCM took up this challenge and came up with the unique Silvicultural System named as, Conversion to Uniform System with Supplemental Artificial Regeneration of Genetically Superior Stock, more commonly known as the Over-wood Removal (OWR) System. After several rounds of deliberations at the highest level in the Ministry, this silvicultural system was accorded approval by the MoEF in the year 2001. Since then, it has been adopted in FDCM as well as in few of the Forest Divisions in the Maharashtra Forest Department. This system is based on the objective criteria of Critical Crop Girth, which shall be discussed in the succeeding paragraphs. Pure teak plantations under the aforesaid silvicultural system have been taken up since the year 2002 and about 35000 ha.

forests has been tackled accordingly. Year-wise production from harvesting is shown below.

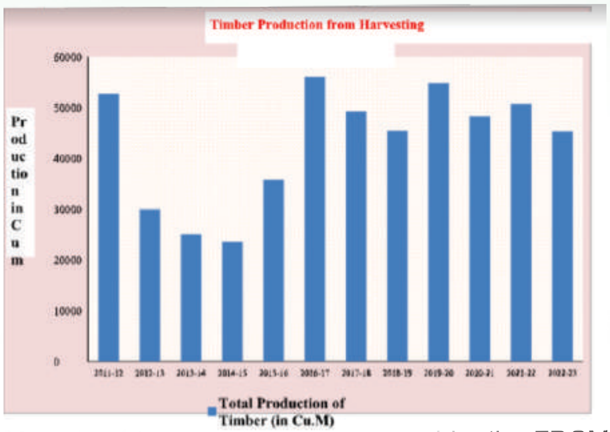

Majority of the forest areas managed by the FDCM are dry deciduous, predominated by the shade intolerant teak and its associate species. As mentioned in the preceding paragraphs, prior to the years 1987 and after 2002, the forests have been managed under the even aged system. This necessitates the introduction of sound thinning regime, aimed at manipulation of stands to obtain the optimal CAI on judiciously selected trees of principal species. With this objective, the FDCM has developed its own thinning regime. These guidelines are enforced since the year 1999. About 33% of the Revenue is realized through the thinning operations in the FDCM. The timber-production from thinning is shown as below.

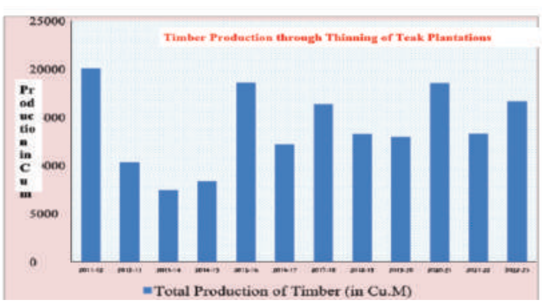

Before Thinning

After Thinning

Teak Plantations under the OWR System

Management Practices in respect of Irregular Uneven Aged forests: The Critical Crop Girth

The even aged teak stands are managed with the help of Yield Tables and Stand Tables. However, under the practical situation, forests officers do encounter with crops, which are mostly of Irregular and Uneven Aged type with one or more girth classes either completely missing or largely suppressed. Often, crops themselves have varied degree of compositions with shade-tolerant species, malformed, crooked, dead, diseased and dying trees and coppices.

To meet this challenge, unique silvicultural system named as "Conversion to Uniform System with Supplemental Artificial Regeneration of Genetically Superior Stock", also known as the Overwood Removal (OWR) System has been devised by the FDCM. Under this system, irregular and uneven aged forest areas are divided into grids having areas 100m X 100m. To ensure the objectivity for harvesting, a parameter, known as the Critical Crop Girth is used to determine the suitability of a particular grid for its harvest. The forest area is harvested grid-by-grid, if and only if average crop growth of a given section is found to be more than the Critical Crop Girth corresponding to the site quality and crop-composition to which particular grid belongs to.

Critical Crop Girth

As stated earlier, the productivity of a site can only be maintained, if the crop is mature or over mature; it would deteriorate, and the deterioration shall be in proportion to its immaturity. Keeping this phenomenon in mind, such values of Crop-Girth have been worked out in respect of sites of various quality-classes having different sets of composition of species which can be considered as an indicator of maturity of that crop. In other words, a forest on a site of given quality class having crop-girth equal to or exceeding the value of such a Crop-Girth, if felled under clear felling system, would ensure respectively maintenance or improvement in productivity of the site; and the forest having crop-girth less than the said value of Crop-Girth, if felled, the productivity of the site shall go down resulting into the failure of new reproduction to grow on the lines the previous crop (clear felled crop) had grown. Such a value of crop-

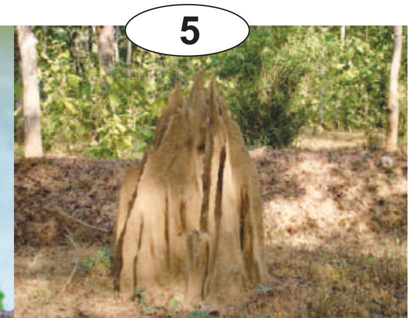

girth is termed as "Critical Crop Girth" in respect of that site quality class and that composition of species in the forest.

The Critical Crop Girth (CCG) is a function of productivity of site (that is to say, Site Quality with respect to the principal species) and growth pattern of the species present in the crop. It may be defined as a value of crop-girth, called Critical Crop Girth, in respect of a forest, such that, if the actual crop-girth of the forest taken up for reproduction under the clear-felling system, is less than the said value of Critical Crop Girth as applicable to that site and composition of species, the productivity of the site shall deteriorate, and this deterioration shall be in direct proportion to the difference between the two crop-girths. In other words, the productivity of a forest site shall be maintained / improved, if and only if, the crop-girth of the forest intended to be replaced with new reproduction is equal to or more than the value of the CCG.

To further elucidate on this point, if "g" is the actual crop-girth of a forest and "G" is the Critical Crop Girth for that site and the composition of species, then the productivity of the site shall be maintained while replacing the crop with new reproduction under clear felling system, if only if $g > G$; and if $g < G$, then the deterioration of site shall take place in due course and the extent of deterioration shall be directly proportional to G minus g. That is to say, more the defference between the value of the CCG (G) and the actual crop-girth (g) of the forest in question, more would be the deterioration in the productivity of the site.

Based on thorough field exercise and observations, FDCM has worked out the Critical Crop Girth for different teak site qualities and crop compositions.

Plantation Inventory

For effective managing of growing stock and other dynamics of the crop, particularly teak plantations, a Plantations Inventory Unit was established in 1993 under World Bank aided Maharashtra Forestry Project with the mandate to carry out inventorization of the existing teak plantations and to assess the productivity of the teak plantations, so as to estimate the total growing stock and its monetary value.

So far, inventory measurements conducted at the regular interval of 5 years from 1995-96 till 2019-20 revealed that the market value of the growing stock of teak plantations is worth about Rs. 5100 crores.

Bar Graph of Growing Stock Market Value At Diffrent Time Zone (Per Hectare)

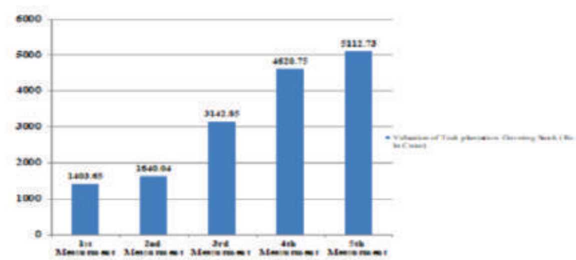

FDCM has developed expertise in production of quality Teak Root Shoots in its various Nurseries spread across the State. FDCM is using its Nursery stock for raising its own production. Apart from that, the teak root shoots produced by the FDCM are in regular demand by the Teak bearing States.

Chulband Nursery District Gondia

Quality Teak Seeds Collection, processing and marketing

The quality of seeds is the paramount requirement for successful raising of teak plantations. Sticking to this basic principle, the FDCM has identified and developed its own Teak Seed Stands (SS) and Seed Producing Areas (SPA) in the forest areas assigned to it to ensure that seeds used in the raising teak plantation is collected from the identified sources only.

Mere collection of teak seeds from the identified sources is not adequate unless it is processed before its use in Nursery. To achieve this objective, dedicated Seed Units are in place at Nagpur and Ballarshah (Chandrapur) where the collected seeds pass through different stages of processing after which they are stored following the strict protocol. Apart from internal use of treated seeds in the FDCM itself, they are in great demand in the adjoining States like Andhra Pradesh, Telangana, Madhya Pradesh and Chattisgirh.

Seed Processing Unit Nagpur

Publications

I-Yield and Stand Tables for Teak

Thinning is one of the most vital tending operations in the management of teak plantations and therefore for determining the correct measures of thinning in various teak site qualities and ages, yield and stand tables are the most important and vital tools.

Yield and Stand Tables for Teak were first published by the Forest Research Institute of Dehardun in 1959 in the FPS system. These tables were later converted into metric system by Shri. M. Y. Sowani and Shri. R. D. Gadkari published by the FDCM in 1977. With this, came the change in spacing of teak plantations from 6 feet X 6 feet to 2m X 2m, thus bringing down the per hectare requirement of plants at the time of planting from 2990 to 2500. Later, in the year 2003, the next edition of Yield and Stand Table was published which was made more user friendly with the class interval of 5 cm.

Yield-Tables, which are available at present, are technically applicable for pure Even Aged stands of Teak. However, as stated in preceding paragraphs, under practical situations, instead of pure even-aged teak stands, forest-officers do encounter with crops, which mostly are of Irregular and Uneven Aged type, with one or more girth-classes either completely missing or suppressed.

To overcome these difficulties, the FDCM has come up with the revised Edition of Yield Tables providing the Balanced Structure Table which can reasonably be applied to the Uneven-Aged Forests in determining the population of trees in different girth classes in various site qualities, corresponding basal areas and volume. These Balanced Structure Table have been verified from the Yield Table applicable to the Even Aged Stands and are very much helpful in the field for the management of irregular, Uneven-Aged forests which are encountered under the practical situation. The revised Edition has been published in September, 2021.

II Local Volume Tables for Teak and its Associates

Areas under the administrative control of the FDCM are primarily teak forests having ain (Terminalia tomentosa), haldu (Adina cordifolia), bija (Pterocorpus mansupium) and dhawda (Anogeissus latifolio) etc. as its main associates. So far as teak is concerned, the anticipation of annual yield is based on the Local Volume Tables prepared by the FDCM in 2003. Local Volume Table straightway gives the site-quality wise volume of stem timber and small woods as per the girth classes.

However, in absence of any authentic data in respect of associate species, the same Local Volume Table is used on the assumption that the growth pattern of the associates, would by and large, be similar to that of teak.

The FDCM has recently taken up the task of preparing Local Volume Tables for the major associates of teak. The Local Volume Table are expected to be ready very soon.

III Grading Rules

Auctioning of timber is one of the major commercial activities undertaken by the FDCM. Howsoever, scientific and technical methods of timber harvesting are applied, the harvested timber cannot withstand the test of market forces unless it is presented and offered in the manner acceptable to the prospective buyers. The FDCM has devised its own Grading Rules, which are scrupulously followed while grading the timber for the purpose of auction.

These Grading Rules have been duly published in vernacular (Marathi) and have been made available to the Depot staff.

IV Growth and Yield Statistics of Common Indian Timber Species

With the 42 nd Constitutional amendment of 1976, the Union Government came to gain a greater say in forestry matters. Following the myriad directions of the Apex Court in the landmark Godavarman case, the Central Government mandated that approval to Working Plans should be obtained from the Core Committee of the MoEF. The National Working Plan Code 2014 (earlier 2004) sets the guiding principles for obtaining approval for Working Plans. All these developments have certainly helped in streaming forest management, but at the same time, made the job of forest-officers more daunting.

E-auction

The FDCM has been carrying out ground auctions of timber ever since its inception. Prior to this, the Forest Department has been traditionally conducting the ground auctions. However, in furtherance of the e-Governance policy of the State Government and to ensure more transparency in the system, the FDCM has introduced e-auction for the forest produce since 2017. This innovation has facilitated the customers and users to participate in auction without physical presence. Presently NIC is the Authorized Service Provider for the FDCM.

Sawn Timber Trade

The unique characteristics of teak and its high price in the market have led to the ingress of several imitation products in the market, whereby low-quality timber is passed off on as teak after chemical treatment and polishing. Even when the product is genuine, the string of middlemen operating between the producers and the end-consumers, result in escalation of price beyond the reach of the ordinary consumer. This prompted FDCM to venture into the production and marketing of sawn timber (lumber), to give the end-consumers access to high-quality timber at competitive prices.

Sawn Timber Production Unit Ballarshah Chandrapur

The State Government has been kind enough to handover the Saw Mill Units at Allapalli to the FDCM, where the production of quality Sawn Timber from the timber harvested from the forests. During the last, one and half years, FDCM has been able to market Sawn Timber not only to the common customers but has also succeeded in making available quality Teak to the prestigious projects at National level like the Central Vista, and Shri Ram Temple Trust at Ayodhya. Through the said value addition, the FDCM is hopeful for playing vital role in making available the genuine timber at competitive prices.

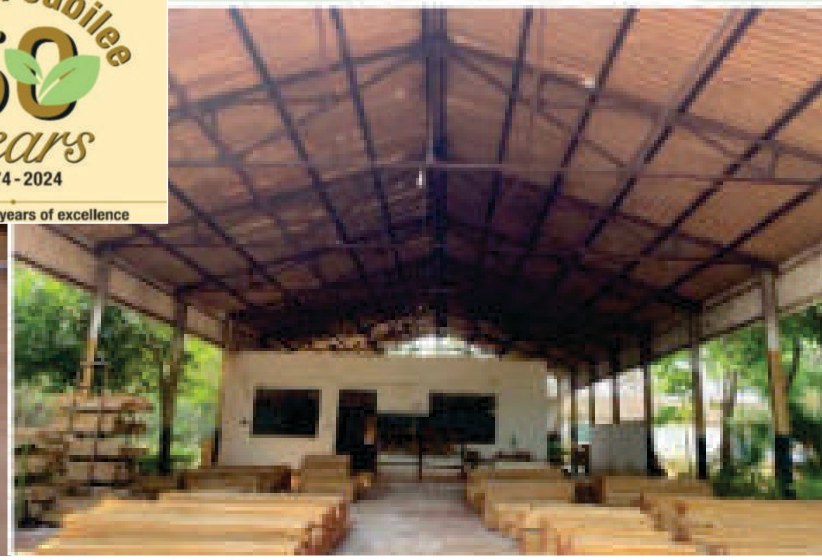

Shri Sudhir Mungantiwar, Hon'ble Minister (Forests) marking the occasion of dispatching First Consignment sawn teak timber for the Ram Temple Project.

Profit Earning Since 1987

FDCM is one of the few State Forest Corporations which have been earning profits on perpetual basis. The FDCM has been earning profits continuously since the year 1987-88 and has been contributing accordingly to fulfill its commitments under the CSR activities as well as paying annual dividends to the State Government regularly.

Directors of Company submitting Dividend Cheque to Hon'ble CM and Dy. CM

The Corporate Social Responsibility (CSR)

As per section 135(1) of the Companies Act, 2013, every Company having net worth of Rs. 500 Crore or more, or turnover of Rs. 1000 crore or more or a net profit of Rs. 5.00 crores or more during the immediately preceding financial year shall constitute a Corporate Social Responsibility Committee of the Board. As per sub section (5) of the Section 135, the Board of every company referred to in sub section (1), shall ensure that the Company spends in very financial year, at least two percent of the average net profits of the Company made during the three immediately preceding financial year in pursuance of its Corporate Social Responsibility Policy. In furtherance of the aforesaid statutory provisions the FDCM has contributed following amounts towards the CSR activities.

Year	Amount (in Rs lakh)
2018-19	203.90
2019-20	254.62
2020-21	212.00
2021-22	198.50
2022-23	192.00

Golden Jubilee 50 years 1974 - 2024 Celebrating 50 years of excellence

Contribution in enhancing the protected Areas Network in the State

Common perception among the masses is that the forests assigned to the FDCM are solely managed from the commercial point of view in total disregard to conservation and protection of wildlife habitats. However, ground realities testify that the regular working of forests on the basis of sound principles of silviculture practice not only optimize the growing stock and current annual increment but also automatically take care of improvement of wildlife habitat. As stated in preceding paragraphs, the silvicultural practices implemented by the FDCM for the management of the principal species, namely teak and its associates require the significant opening of canopy to allow sunshine to assist regeneration and growth also facilitates development of grasslands, which attract the herbivore. The increase in herbivore population in turn, ensures the availability of necessary prey-base for the carnivores, thus restoring the food chain to its normalcy. As a clear manifestation of this phenomenon, as much as about one lakh hectares of forest areas under the management of FDCM for more than four decades have been declared as Sanctuary and National Parks over last decade by the State Government.

Turnkey Plantation

As a measure of diversification of its activities, the FDCM has been taking up Turnkey plantations on the areas provided by various Government and Semi Government agencies like Municipal Corporations, National Highways, Public Works Department, Western Coalfield Limited, NTPC etc.

Turn-Key Plantations taken up by the FDCM

FDCM is also instrumental in developing and maintaining of garden at Rajbhavan premises at Nagpur.

Rajbhawan Garden at Nagpur being maintained by the FDCM

The Government of Maharashtra has declared the State Eco-tourism policy in the year 2007. In furtherance of the said Eco-tourism policy, the State Government has handed over certain Government Rest Houses and Tourism facilities in and around forests to the FDCM to be operated in tune with the guidelines issued by the Central Government and State Government from time to time. Accordingly, the FDCM has fulfilled its commitments and obligations.

Eco-tourism Complexes maintained by the FDCM

Eco-Tourism Complex, Bor, Wardha

Eco - Tourism Complex, Pitezari, Gondia

The Balasaheb Thackeray Gorewada International Zoological Park, Nagpur

One of the India's largest Zoos, the Balasaheb Thackeray Gorewada International Zoological Park at Nagpur is a jewel in its crown, being conceived, developed and managed by FDCM. In 2011, the State Government assigned the task of development, operation and management through the FDCM. The implementation to the policy decisions taken in the year 2011, could only be done during 2017-2019. The incorporation of the Joint Venture Company with the association of the Private Investor, namely the EsselWorld Leisure Private Ltd. happened in 2018. Following this, the execution of the first major component of the Zoo, namely the Indian Safari was expedited and completed during 2018-2019.

Following the exit of the private partner, the Zoo is now operated by the FDCM through its wholly owned subsidiary company. The Zoo has been inaugurated by the Hon'ble Chief Minister of Maharashtra on 26 th January 2021. Spread over an area of about 564 ha, the Zoo is a marvelous testimony of the ex- situ wildlife conservation. It has already secured a permanent place among the major tourist centers in Vidarbha Region.

A unique attraction in the form of Walking Trail shall be starting very soon. Besides that, the execution of the next major component of the zoo, namely the African Safari is expected to commence shortly.

Gorewada Zoo and Safari, Nagpur

Shri Sudhir Mungantiwar, Hon'ble Minister (Forests) gracing the FDCM Sports Meet 2023

Employees Welfare Measures

No organization can thrive, unless the human resource at its disposal is properly taken care of. At present, the FDCM is having a working staff of about 1000 personnel in administrative, supervisory and executive capacities. The FDCM has taken following measures for its staff in the recent past-

i. Applicability of 7 th pay Commission
ii. Incentives
iii. Group Medical Insurance Policy
iv. Assistance through Banking Sector
v. Ex-gratia Assistance .
vi. Training for Enhancement of Professional Skills
vii. Sports Activities

viii. Equipping of Field Functionaries

The FDCM has been equipping its field functionaries by providing vehicles and Personal kits, to ensure that they discharge their protection related functions efficiently and fearlessly.

In order to take care of the physical health of its employees and to inculcate spirit of healthy competition among them, the FDCM has resumed the Sport activities both at the Regional Level as well as State Level.

Hon'ble Minister (Forests) and Chairman FDCM handing over new vehicles and field kits

GLORIOUS DAYS OF FDCM

M. H. Khedekar

One of the finest successful undertaking of the Government is 56 year old. A great journey indeed. It started in 1968 for conversion of low value forest areas into high value areas under Forest Development board. Despite many apprehensions FDCM has proved to be a great success.

Establishment of massive forests nurseries with sprinklers, contanrised techniques, roott traubers and vast plantations especially in the interior naxal areas have resulted in massive wealth creations. Successful implementation of the World Food Programme scheme, open air jail, change of working pattern of the Forest Labour Cooperatives from revised formula required serious efforts. All these efforts created massive employment generation in the interior areas

I was fortunate for my association from very beginning of FDB, FDCM. I feel very proud and happy for FDCM works and it's great journey.   I wish FDCM many more achievements in the future.

MEMORIES OF INTRODUCTION OF ROOT-TRAINERS IN FDCM

Dr. J. P. Chandra

My IFC batchmate Mr. Patki informed me that the FDCM Ltd. is publishing a souvenir on It's Golden Junliee, in February 2024 and requested me to share an article on root trainers. I accepted this apportunity and is sharing my memories of introducing root trainers in FDCM Ltd.

On the basis of National tender, I was selected as a National consultant for Root - Trainer Nursery Plant or production in the World Bank aided Project of Maharashtra State.

Mr. M. H. Khedkar was Managing Director and Mr. K, Subramanian was General Manager of the FDCM. I do not recollect the time of visiting Maharashtra for this project, but it may be Febauary 1994, Mr. M. V. Joshi was Conservator of forest, South Chandrapur circle and Dr. A. R. Bapat was Conservator of Forest, North Chandrapur Circle. All these three officers were my batchmates in Indian Forest College.

When I reported first and called upon Managing Director, he informed me that I have to visit two nurseries at Chandrapur and Makhamalabad respectively. I have to produce seven lac seedlings of teak in each nursery in addition to few hundred of about 12-15 other species of the locality. While doing so I am to impart training to local nukrsery staff in root trainer nursery plant production.

To start with, I expressed my doubt of possibility of raising teak seedlings in 150cc root trainer and in the eventuality of possibility, these seedlings may not be available for planting in next 150 days. At this juncture, Mr. M. H. Khedekar assured all possible help and assistance and asked me to go ahead at his risk.

It took 15-20 days to purchase various equipment and chemicals. During this time, we collected grass, weeds and dry leaves for Indoor Method of Composting, This Method is adopted by C. S. I. R. O. Australia & they call it as Aerobic Composting.

Root trainer is a H. D. P. cone, which is open on both the ends. It contains 4 ribs from top to bottom, which force roots to bind media/content of the cones. The basis idea of root trainer came from the fact, that roots do not grow in the light. The main advantages of root trainer is " No root coiling hence, plants are better grounded". In addition, case in grading, transport and low soil, chemical, water & space requirments.

Role of media (soil mixture) fillled in the root trainer is more important than root trainer. I have prepared soil mix with 55% sand particles so that, it remains well drained. Compost also helps in better drainage. It also helps to retain nutrients.

For preparation of the soil mixture, soil and sand of nearby area were used. In both the nurseries, no soil or sand were transported from outside.

At Makhmalabad for making soil mix and testing soil took lot of time. Because soil of the nursery was black cotton soil, which was very hard & heavy. This soil was rich in potash. For making compost no shed or covered area was available. Hence, compost was prepared under a tree of Ficus species. It consumed a little more water. Plants produced here were dark green dark green, with more dry matter, short in height and were very stiff. Comments of World bank expert for this nukrsery was, "At this place money has been properly used." In July, height of the teak plants was around 15 cm. practically there was no variation in height within trays of 25 root trainers.

Height of plants at Chandrapur nursery was more i.e. 18 to 20 cm. Here plants were green & shining and they looked very attractive.

To sum up, only 150cc block type u.v. resistant, 5x4 root trainers in each block were used. This size is good enough for 6 month's nursery life of plants. Only 100cc water may be used for irrgation of each cell of it in a day. This may be used for 3-4 irrigations taking precautions that water dose not flow form bottom hole. To provide light to bottom hole, root trainer block be hanged in air on 5th to 7th day by the help of iron frame, rods or bamboo strips. They can be hanged in long row provided both the sides are open providing enough light to bottom of each cell. Concentration of fertilizer sprays may not exceed by one percent. Twice micro nutrient spray may be done in 6 months. To plug the bottom hole at the time of felling, only sphagnum moss or Coco pit or slightly moist soil/ potting mix be used in small volume and be sompacted by a stick or rod. Blocks at both ends of row get dried and heated, hence they may be roated/shifted at 2-4 days interval. To take out plants from root trainer, never pull them, rather, push up from bottom hole, with the help of finger. Do not take out plants when soil plug is wet.

A good plant or tree must have collar diameter to height ratio close to 1:100 Above mentioned trainer size is helpful to maintain proper taper and they stand well in plantation giving quick take and better survival.

I was lucky to induct root trainers in forest nurseries of Tamilnadu State, followed by Gujrat State, Maharashtra was 3rd, Kerala was 4th and Uttar Pradesh was the last.

* * *

MY SIRONCHA MEMORIES

Mrs. Madhuri Gogate

Sironcha FDCM division started functioning in the year 1974. Madhav Gogte, my late husband was DFO East Yeotmal from 1971 May, had completed his three years tenure and was waiting for a new positing. In the summer of 1974, Mr. Mujumdar and Mr. Sovani, along with one more senior officer, were travelling from western Maharashtra to Nagpur by road via Yeotmal.

On that day, in the middle of summer, Madhav informed me around 6.30 in the evening that these gentlemen will be having dinner at our place as the Khansama of the the circuit house was not available.

I was alone at the bunglow which was far away from civilization and market place, with two young kids, my son was 3yr, old and daughter was 1yr old. There was no electric supply that day. It was an unexpected emergency. Some how I managed the event with the help of the orderly. A pure vegetarian candle light dinner was served.

The senior officers very much appreciated my efforts, Within a month, Madhav received posting orders for FDCM Chandrapur region. Madhav had a feeling that good officers were hand picked by Mr. Sowani for FDCM. As he was selected, we were very happy. My father was collector, Yeotmal in early sixties, so Madhav was often called the son-in-law of Yeotmal. Wives of senior civil servants, out of concern, adviced me to get the posting cancelled as Chandrapur was considered a remote and backward area, having no good facilities for the children's education. But we had made up our children were very young. I had applied for the post of lecturer at Patel College, Chandrapur. The day Madhav gave charge to Mr. Basarur, we left for Chandrapur in a hired taxi. My interview in the College was also accordingly arranged.

I appeared for the interview while Madhav was babysitting in kids in the taxi. I was asked to wait out side the interview hall for a while, and was then informed that I was selected, and asked to join the next day. We requested the Management to allow us to join after a week. Then we went to Shri Oak Saheb's residence to pay our request (He was regional manager, Chandrapur region). To our utter disappointment, he asked Madhav to proceed to Sirorncha to start the new division, headquartered in Sironcha. Shri Oak Sir was kind enough to offer a government residence to Madhav's family to stay in Chandrapur so that I could pursue my career. Both of us again went to the college to express my inability to join, went to Nagpur the same day, availed joining

time of 6 days which we spen with my parents. Meanwhile our luaggage, furniture, scooter, every thing was unloaded at Mr. Bande's place in Chandrapur. It was there for the next few months and the scooter was permenantly parked there till our next transfer.

July 1974, the Gogate family with orderly and driver started for Sironcha in a jeep. The orderly and Mr. Tiwari, the dirver were on daily wages.. There was no office, no residence in Sironcha. Sironcha was Tehsil head quarter. A very small place, There was a PHC, bank, veterinary clinic, MSEB substation and independent forest sub division. The local language was Telugu. Nearest Market was at Manchareel, in Andhra Pradesh. We had to cross Pranhita river in a boat to reach there. We had to cross Pranhita river to go to Chandrapur also. There were no bridges in those days. In the rainy season, the river could be crossed only when water levels permitted. I remember crossing the river on foot with children in our arms. Trucks loaded with daily supplies waited on river banks for a number of days.

There was a school there, but it taught only in Telugu medium. Our son Parikshit attended this school. Radhika, then one year old, insisted on going to school with her elder brother, So our orderly Mr. Gopal also attended the school. At times he controlled the class when the teacher was busy with work. Parikshit learnt his first rhymes and numbers in Telugu. We stayed in Sironcha till june 1976. There are numerous memories of this stay. Mr Joshi, Mr Bhaid, Mr Kanekar - all young forest officers, Dr. Alate- Veternary doctor were our good friends. and neighbours. We had many picnics, parties, festive celebrations together. In those days, there was no tap water supply In town, wells were few.

Most of the daily water needed was provided by Pranhita river. We had hired a maid servant to fetch water from the river every day. Pranhita was a source of big prawns and other river water fishes. My family enjoyed both prawns and Maral fish to their heart's content.

Power failure and power cuts were a routine. Being far away from civilisation, repair work usually took minimum 5 to 6 days, Summer was really a torture. There were only two refrigerators in Sironcha. One the doctor's place and other at ours, The machine of the refrigerator could withstand that torturing heat only because it was at rest as there was no electric supply. There was no petrol pump in Sironcha. Every month, the Jeep along - with trolley went to Chandrapur to buy petrol and diesel barreis, office stationary, cooking gas supply, etc. Daily necessities came from Mancharial.

There was no cinema hall in Sironcha, A touring talkies usually visited during the summer. We watched one hindi movie in the open air, makeshift theatre carrying adomos with us. The Children were sleeping "Khatia" made available for them. We never dared to watch any movie again after that novel and adventurous experience.

During our early travels on the Sironcha - Chandrapur route, near Jimalagatta, one day morning we spotted a leopard in middle of the road. It was my first encounter with wild animal sighting in real life, I was a bit tense and hushed up the kids.

But the leopard in contrast was in a relaxed mood. The jeeps halted. We all, both animal and humans watched each other for quite some time. After about 20 minutes, Tiwariji gave up and pressed the horn. The leopard quietly entered the forest and went his way peacefully.

These days people spend enormous amounts of money and time to watch wild life but at that time, we had no choice but to enjoy their company. This is how times change.

In those days Madhav was always busy, initially locating office space, residence, then setting office, recruiting staff, Then came facilities for staff. identifying forest camps, their working. hiring, labourers, labour camps, what not.

The list is unending. There were no roads, no bridges on nallahs, at times no place to camp in the forest.

Very few relatives or families visited us as well as other officer's families in those days as transport facility was minimum. Only one state transport bus came from Chandrapur every day and the same went back. I remember an incident. On the night of Dhanteras (Diwali day) in 1975, we left Allapalli around 5 o clock in the evening. All the officers were Insisting that we stay back, but we insisted on returning to celebrate at our place in Sironcha. Around 6 in the evening, the engine gave up. Tiwariji could not fix it. The trolley was loaded with diesel, stationary, daily supplies - ordered by the staff. The whole night wa four along with the orderly and driver, slept in the jeep. Children slept at the back of the jeep on the stationary. A fire was kept burning in front of the Jeep to keep away wild animals. We look naps turn by turn. had dinner of biiscuils and bread. Not a single vehicle passed that night. Early morning one forest labourer or villager arrived on bicycle.

Madhav took that bicycle and rode back to Allapali for help. Around 8 am, a bus came form Allapalli. Myself, children and orderly boarded it and went to Sironcha, Madhav arrived late at night with jeep and driver. This is how we celebrated Diwali.

The other incident was with my brother. He had come from Switzerland. We met him at Chandrapur and proceeded for Sironcha. It was rainy season and them Pranhita was in it's full force. The water had started overflowing the bridge connecting to Allapalli. The traffic was suspended by the Police.

We stayed in the near by resthouse, Since the rest house was not visited often, it was not maintained properly. The facilities were meagre, there was no electricity, very few mosquito nets, etc. It was quite an experience for my brother who had been in USA and Europe for the last few years.

For the next three days every morning we came to the river bank to check water levels as phone facility was unheard of, went back to the rest house, My brother left for Nagpur after spending three nights for waiting. The next day, when the water level came down a few inches below the bridge, we crossed it in a jeep terrified most of the time. We managed by Goods grace.I still remember that roaring voice of the flowing water, full of mud, almost brown colour. In the winter of 1975, Madhav had arranged a sports meet for Sironcha Division. All forest office staff of FDCM as well as the department participated in it . Most of the staff was young gentlemen, away from families. This gave them a good apportunily to spend time in Sironcha together. This was not only a refershing , enertaining activity but it bukcked up the Staff's spirit and brought a sense of belonging which resulted in good work output. Needless to say, the event was great success.

Life was hard but full of fun and frolic because expectations were limited, resources were limited. But HOPE was abundant.

I still have the fossil we collected form Rompalli as a reminder of those wondreful carefree days.

As far as I am concerned, I had the best period of Madhav's service life, first in Sironcha, next in Dehradun and then in Bhuvaneshwar. Those were indeed the golden days.

✲ ✲ ✲

BIODIVERSITY IN FDCM TEAK PLANTATIONS

Salim Kazi

" The book of nature has no beginning, as it has no end.... - Jim Corbett

Flora:

Pure teak plantation - a misnomer:

It takes lifetime to understand the forest, and the understanding is far from complete. Once upon a time, and probably still, there were armchair environmentalists to circiticise FDCM for its conversion of mixed forests in teak plantations, a supposedly monoculture. The truth is, over a period of time, forest springs back to it's original composition. So, if you trudge over a large patch of teak plantation, whatever age, you will see the miscellaneous species growing gregariously along with teak.

The mixed composition of the crop begins and continues right from the birth of teak plantation, - its first year. It goes on during all along its-plantation's-life, to its final felling, say after 70-80 years. During first year of teak platation, the composition is much enhanced, **Reason:** Coppices from old crop come up vigorously and due to sudden opening, the dormant seeds germinate, and young seedings shoot up. With over wood cancopy removed, entire plantation area is blessed with full sunlight. This boosts up the growth of all plants. And the growth cycles of all types of trees, shrubs, tubers, creepers and bamboos continues, So, calling plantation a teak plantation is itself erroneous !

Safeguards of FDCM to maintain biodiversity

Right from its inception, the FDCM founding fathers took abundant care to keep the biodiversity of the forest. Some of the major safeguards were:

(1) Preserving large (30 meters wide) strips of original mixed forests all along the nala banks

(2) Retention of large (30 meters wide) strips of original mixed forests all along the compartment

limes.

(3) Keeping similar 15 meters-wide long strips in between the every 20 hectares of forest (a sub unit of compartment called section) cleared for teak planting

(4) Preserving entire forest patches on rocky terrain, and sleep slopes

(5) Prohibiting fellings at refractory, waterlogged, eroded sites

Additional Safeguards by FDCM to maintain biodiversity

Now to strengthen retention of original mixed composition additional safeguards are prescribed. This includes retention of trees from original crop@40 trees per hectare. These trees are fruit trees like mahua, char, amla (Indian gooseberry) and endemic trees like kullu and tamarind.

Ecological audit of teak plantations :

As early as in 1993, Ecological Audit of teak plantations in West Chandrapur Project Division, Mamla and Junona ranges, Was carried out by S/Shree M G Gogte and Anmol Kumar (Indian Forester, April 1993, pp 265-294).

The study encompasses assessment of specices spectrum, regeneration status, analytical characters like frequency, density and abundance, The high status of plant diversity in teak plantations was attributed to coppicing and root sucker development, seed dispersal through wind, insects, animals and birds. Presence of original vegetation along nala, compartment lines, forest roadsides etc played important role for seed sourse, Plantation establishment and protection has provided conducive environment for higher plant diversity.

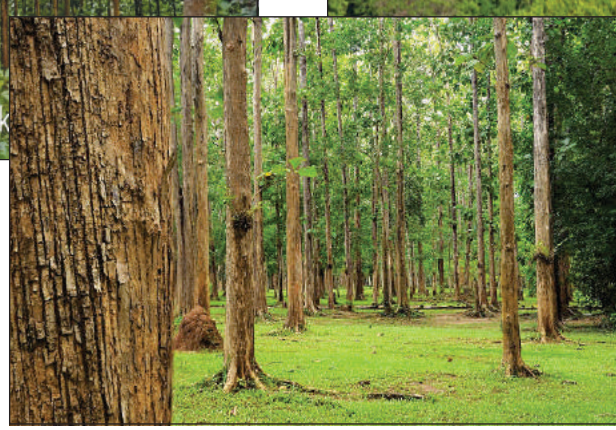

MY REMINISCENCES OF FDCM

V. S. Joshi

I spent ten years of my forest service into FDCM and it gives me immense satisfaction to think about that in hindsight after laps of almost thirty four years since I quit from my deputation to FDCM. As look back, it was during year 1973, when I was working as Technical Assistant to then CCF, Maharashtra, I had chance to peep into the studiously prepared reports regarding the necessity of formation FDCM for generating more financial inputs for financially starved forestry sector, submitted by shri S.S. Buit, then CCF to the Govt of Maharashtra, spelling out the rational reasoning behind this path breaking endeavour of raising large scale Teak plantations initiated for first time by any state in India.

Fortunately during year 1976, I was deputed to FDCM as AM. Dahanu Project Division of Nashik Region. At that time Shri M.H. Khedekar was DM, Dahanu Project Dn, Shri C.S. Kirpekar was RM, Nashik Region and Shri G.B. Dashputre was Md, FDCM. That was the hectic period of FDCM working of clear felling of forests and raising of Teak plantations on very large scale @800 ha per year per Project Dn, That time, I got rare opportunity of seamlessly coordinating the field activities of three Project RFOs under my charge and overseeing the management of timber depot at Kasa. Each Project RFO of a work Centre was responsible for clear felling 100 has forest area, conversion of felled trees into timber, firewood and charcoal and raising of 100 ha of Teak plantation on clear felled forest area. We used Recker tooth saws and Russian Druzba power chain saws for tree felling for ensuring minium wastage of timber. We constructed a manually operated winch to transport the felled logs from top of a hill to base of that hill which was designed and fabricated by Shri Urankar AM. The RFOs were expected to remain at their during plantation period and complete entire plantation activity into exactly 6 days after onset of monsoon and we AMs were used to arrange daily supply of 50,000 Teak stumps to them without any interruption. We also successfully operated a cable ropeway, also designed and fabricated and designed by AM Shri Urankar , for transport of labour and stumps across a river at one of the WC.

At our Teak nursery at Kasa, there were 800 beds and we used to produce entire required planting stock of 20 lakh Teak stumps at that nursery, We managed the timber depot at Kasa very efficiently and maintained the timber account in such meticulous manner that if anyone likes know the journey of a particular timber log from WC to Particular lot at Timber depot at Kasa, he could easily track that from our timber accounting. The distribution of edible oil and floor received from World Food Organisation to labourers was efficiently managed and labourers were satisfied with that arrangement. With all these activities I could gain very unique and valuable experience of large scale forestry operations during my service period at Dahanu Project Dn which was extended up to year 1981.

On my promotion, was once again deputed FDCM as DM, Nandurbar in Nashik Region during year 1984. At that time Shri A. N. Ballal was RM, Nashik and Shri A. G. Oka was MD, FDCM.The clear felling of forest was completely stopped as per revised forest policy of GOI, Then, FDCM activity was restricted only to carrying out thinning into previously planted areas and selling timber and firewood derived there from. So this period was much less hectic as compared to my earlier stint at FDCM. Additionally the thinning activity was not progressing optimally as the teak plantations already raised had not grown as estimated and were not giving yield as expected. An amusing incidence happened then when Shri A.G. Oka was scheduled to visit Nandurbar Dn. He was arriving him on his arrival. However as none of us had personally known Shri Oka earlier, when train arrived, we started searching for him form compartment to comprtment. At that time there was one gentleman standing on platform with his luggage and on observing our frantic search, he enquired 'Gentlemen, to whom you all are searching? One of my AM told him our Managing Director. Then that gentleman replied teasingly ' I am your MD' . We all felt much embraced and I said apologetically to him 'Sir, please excuse us, we did not know you earlier. He sportingly said 'It's Okay. Let's now proceed to rest house'. My stay at Nandurbar as DM lasted up to year 1989.

Recently there was much criticism levelled against FDCM especially by the group led by the environmentalists that FDCM by following the policy of clear felling of forests areas had disturbed the ecological balance of concerned forest area and by carrying out monoculture of Teak plantations had disturbed the biodiversity of concerned forest area and by carrying forest area. However the practice of leaving belts of natural forest growth in between two clear felled areas of forest, followed by FDCM, there was no danger of disturbing the ecological balance of forest area. And the recent comparative survey carried out of the 25 year old Teak Plantation raised by FDCM in Region of FDCM and a patch of natural forest adjoining to that plantation area at the behest of Sri M. G. Gogte by Shri Bardekar, then RM, Chandrapur clearly showed that biodiversity of FDCM plantation was more diverse than the natural forest area because of the offshoots developed from the cut stools of the felled trees of different non-teak forest trees. I wish FDCM bright future into coming years.

SUPPLY OF FOREST-PRODUCE TO INDUSTRIES

V. T. Patki

Maharashtra Forest Department and FDCM were suppliying bamboos, timber hardwood and teak wood billetts to forest based Industries on long term agreements to run paper mills, plywood and veneer industries, katha producing industries. matchwood industries. There was no uniforn policy to fix rate of royalty for the supply of Forest Produce (FP) till 1969. Gom decided to set policy for supply of FP, first time in 1969. Supplying FP on market rates was a simple policy. Market rates were fixed on the basis of sale price obtained by FD in the sales conducted by it in auctions. If no such sale data was available, the market rates prevailing in the adjoining state was taken into consideration for charging royalty.

Maharashtra was supplying bamboos on Air Dry Metric Ton (ADMT) basis mainly to the Ballarpur Industries Ltd (BILT) and to the Central Paper Mills Ltd. Major supply of bamboos was made to BILT under two agreements, namely 1947 agreement & 1968 agreement. The 1947 agreement was drawn by old Central Province Govt (now Madhya Pradesh Govt.). Supply of Bamboo under this agreement commenced from 1952. There was no provision for revision of rate of royalty for supply of Bamboo bundles to the mill and the supply wasbeing made @Rs. 15/- per ADMT from 1952. Similarly, Bamboo supply under 1968 agreement had commenced from 1964. There were two rates of roylty for supply of bamboos from accessible area of Allpalli & South Chanda forest divisions and for inaccessible or remote forest area of Bhamragad forest division under this Agreement. GoM made a new Act in 1982 for governing supply of Forest-Produce to industries namely " Maharashtra supply of Forest-Produce by Government (Revision of Agreements) Act, 1982. This Act came in force from 23-031983. Government also framed rules under the Act, which came in force from 13-06-1983. Visualizing financial impact of the newly created said Act and Rules, most of the forest based industries filed litigations in the Bombay High Court against upward revision of rate of royalty. The prominenrt amongst them were

1. BILT-For Bamboo & Hardwood stack Supply.
2. Indian Plywood Company-For supply plywood and

teak wood billetts.

3. Vidharbha Veneer Industries Ltd-For supply of veneer wood.

To Deal with all litigations and implementation of the said Act/Rules, GoM created a new post of Under Secretary and I was posted as first US to deal with F-1 desk in R&FD. I worked under active leadership of Shri P. Nayak, Forest Secretary and face tough judge like Justice Lentin. From then onward a regular practice of annual revision of royalty rates for supply of FP to industries was established.

The forest ara of 1947 agreement were gregariously flowered in 1982-83 and the enhancement of royalty rate from Rs 15/- per ADMT to RS. 230/- per ADMT, was settled to Rs. 115/- per ADMT according to interim order of the HC. I was pleased with rise of Rs. 100/- per ADMT for Bamboo supply under the 1947 Agreement. When I retired as CF South Chanda Circle in July 2003 the rate of royalty under the 1968 Agreement was Rs. 1200/- per ADMT. Astonsishing Jump ?

MY VENTURE THROUGH FOREST SYSTEMS OF FDCM

Jarnail Singh

Introduction :

I joined forestry sector, in 1983, and was assigned Maharashtra, cadre. I feel myself one amongst those lucky who got exposure of serving in the Maharashtra Forest Department as well as it's sister wings, namely, the Social Forestry. Substantial phase of my professional journey went through the FDCM.

Diversification with changing scenario :

In view of changing scenario in forestry sector the FDCM diversified it's activities in the following areas.

- Establishment of International Standard Zoo & Rescue Centre at Gorewada, Nagpur.
- Establishment of Bio-park at Raj Bhawan Nagpur
- Medicinal Plant Conservation and Development, since 2010.
- Eco-tourism promotion and management in vicinity of the Protected Areas in the state.

Turnkey Plantations :

Plantations on lands with, and, on behalf of the Western Coalfield Ltd., National Highway Authority, National Thermal Power Corporation, Pimpri Chinchwad Corporation, Defence organization, ONGC & Film City, Mumbai etc. were undertaken on turnkey basis from 1990. As a result substantial areas under coal mines, railway tracks, areas under public sector institutions, mangroves plantation along coastal tracts were undertaken on turnkey basis, and, in accord with, the CSR guidelines. It lead to improvement of tree cover on non forest areas, an initiative invisioned in forest policy.

Medicinal plants and minor forest produce :

The mandate was further diversified in 2010 to include protection and conservation of medicinal plants areas and miscellaneous species groves, and, to augment medicinal plants resources through species specific plantations.

Plantation of select medicinal plant species of rare, endangered and threatened category was undertaken in order to enhance and restore their stocks in forest systems with central assistance, primarily, in Vidharbha and Sahyadri regions.

Rajbhawan Biopark :

A unique project to restore biodiversity and ecology of Rajbhawan site, at Nagpur was undertake in collaboration with MOIL.

Existing subabul, lantana and other weed species were removed and were filled up with value based indigenous species suitable to the site.

Species specific plantations, in shape of Biodiversity Park, covering over 450 species of indigenous significance, were planted on theme based designs.

The project provided a wider scope for awareness generation about the floral and faunal biodiversity conservation and restoration of health and hygiene of the ecosystem.

It also consequences in build up team spirit and upgrade skill and capacity of associated manpower, in regard to, theme based ecological restoration of degraded and weed infested areas.

My association with the project from conceptual to project formulation and implementation stages was indeed a rewarding experience.

The team exposure to similar works, at Bangalore butterfly park and zoo safari, Hyderabad Zoological Park, Delhi avenue plantations and green spaces, Chhatbir Zoo and theme based avenue plantations and Biopark, at Chandigarh helped build up technical and professional acumen necessary for the task. It also filled the team with confidence to undertake task to build up species specific habitat and undertake site specific plantations for Gorewada International Zoo and Biopark proposal.

Ecotourism in vicinity of the Protected Areas.

Ecotourism, now a days, is considered as an effective tool to impart environmental education and to motivate the public, at large, in regard to forests, wildlife and biodiversity protection and conservation.

In view of the changing perceptions and needs of society with time, ecotourism in natural forests, biodiversity and wildlife rich areas is a relevant and pressing cause to diversify the mandate of the FDCM. It needs further emphasis and focus to make ecotourism, an ecologically sustainable and financially viable proposition.

Gorewada International Zoo, Biopark and Rescue Centre

The mandate was further expanded and diversified in scope, subsequently, for the purpose to establish and manage Gorewada International Zoological Park and Rescue centre, at Nagpur.

My association with the Gorewada Zoo at conceptual and formation stage and for procedural sanctioning and implementation of project proposal, as Regional Manager, Nagpur was rewarding in the sense that something of meaning and excellence has been, finally, accomplished.

Though, the project has fallen short of its original conception. Its present shape is satisfying for the collective efforts undertaken by various stakeholders to make it happen, in the present shape.

Scope of further diversification

The idea that formed basis of inception of the FDCM was to manage forest resources on corporate professional lines with the view to improve productive outcomes and benefits per unit area.

The organisational set up, more or less, stayed akin, as a faithful copy of the govt system, and also continued to function in the same way.

Similarly, the company bylaws provides for diverse value addition options, marketing, at national and international level. It also provides for inbuilt scope to feed and capitalize on international scenario regarding wood based innovative products and options.

Trees and forest systems are the unique creations of the nature. Their intrinsic nature and multiple use value aspect, make them stand apart as renewable resources distinct from other resource categories. To

limit their use for timber wood or for a few tangible benefits is thus to do injustice to forest ecosystems.

The recognition forest systems, as saviour of humanity on earth, is far more relevant and significant and their role to ensure sustainable livelihood options for local communities, conservation life support systems and to ensure ecological security of the nation is better appreciated nowadays for healthy, happy and soulful living.

Nature has created ecosystems that are sustainable. It is now our responsibility to ensure its livability, health, hygiene and sustainability and their productive essence for future generations.

Further, the limits of human intervention need to be well defined, as an inbuilt ethical caution, to check any inadvertent action causing irreparable harm or loss to natural systems.

In view to above, there is a need to revisit and evolve the organisational set up on corporate lines in order to facilitate fast decision making with inbuilt incentive based mechanism for functioning, monitoring and evaluation.

The soothing lines of Robert Frost that helped me keep going, at times, even in difficult times, provide the way forward, in this regard, as well.

"Woods are lovely dark and deep,
But, I have promises to keep,
Miles to go before I sleep,
Miles to go before I sleep".

Conclusion

I am satisfied with the outcome of my venture. Through, there were constraints, set backs, and lukewarm responses on the way and out of way support, as well, from certain quarters, all that made my venture, both, a sweet and a sour experience, at times.

I would like to conclude with Robert Frost again, who once narrated a story of his venture through deep forests.

While venturing through deep Woodlands, he came across a point where the way, he was on, was divided into two. He paused for a while to observe. One was usual one, and another was unusual one. He chose the unusual one. He proclaimed with astonishment that, thereafter, his life was different.

The life journey, after my inning through these forest systems, is indeed different, enriching and satisfying.

That is my unique take away from my venture and I am grateful to all those who have been part of my journey for this fulfilling exposure.

****

MY BRIEF STINT IN THE FDCM

Vivek Khandekar

Forest Development Corporation holds a very special place in my professional career. After a very hectic, active and turbulent 1 ½ year of working in tribal development department we were posted in FDCM in the year 2001. My batchmate cum wife Nina was posted as DM Planning and I was posted as DM Headquarters. As we were green horns and had little experience of government working in our initial phase of professional career, the enormity of responsibility and significance of our new posting donned a bit later on us. Here I would like also to mention that the post on which we worked as divisional managers in the beginning of our career are now being manned by the people of the level of Additional PCCF's. Here I would like to mention that in the very beginning of our career we were fortunate to work with eminent foresters such as S/Shri Tasneem Ahmad, Sudhir Sood, S.K.Mitra. Their profound understanding of Forestry profession, clear logical thinking had lasting impact on my knowledge, understanding and working later in my career for which I shall being indebted to them forever.

Now when I look back upon my career in FDCM , I fondly remember many of the decisions in which I could contribute positively for bringing about administrative and policy related changes . The first important decision which comes to my mind is the change of place of headquarter of FDCM from Rawel Plaza at Kadbi Chowk to the present headquarters in Ambazhari. The old building namely Ravel Plaza was a 4 storied building which lacked aesthetics as well as basic minimum functionalities like parking etc. There were two lifts working and often in case of power cut everybody was forced to climb four floors of that building which particularly in case of managing directors was arduous considering their advanced age . This prompted me to look for alternatives to this building and when I made financial analysis of the rent being paid I found that if we construct a new building for ourselves the breakeven would probably reach in next 10 years . I presented that analysis to the then managing director shri J.N Saxena who wholeheartedly supported me and asked me to look for the alternative sites. The site considered was near Ambajhari Talao.

The second important decision which was taken during my tenure as a policy measure was rationalising the workforce of FDCM in accordance with the financial output and workload existing at that time. Many units particularly Nashik etc had large part

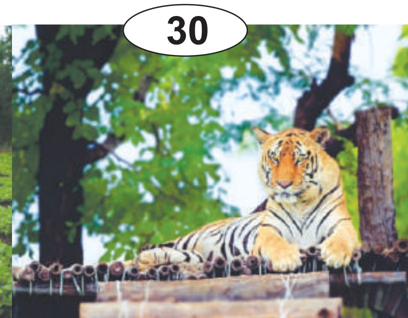

of workforce. However the establishment related expenses was too high, compare to the revenue realised, rendering such units as financially unviable. Obviously many of the staff were shifted from Nashik and Thane Circle to Vidarbha region and was a period of great hardship to these functionaries who initially were very distraught and found it very difficult to adjust to the new working place. However things settled down in due course.

The third important policy decision which comes to my mind is the decision about promotional avenues being opened for FDCM employees. Earlier the ASSISTANT MANAGER level post as well as all divisional level posts were being filled from officers on deputation from Forest Department. However this system was not working well since the forest department itself was not I a position to spare ACF level officers due to paucity of officers in that cadre. When I analysed the career graph of RFO's I found that despite having put in a service of more than two decades there was hardly any scope of promotion to the RFO's of FDCM. Most of them were going to retire as RFOs only. The matter was brought to the notice of the Board of Directors which eventually resolved to fill up the posts in AM cadre entirely by promotion from the RFO cadre of FDCM and about 25% post of divisional manager level posts were reserved for filling up from promotion from assistant manager level.

In fact this early working in for Forest Development Corporation resulted in a special place for FDCM in my heart. When I went to Mantralaya as Joint Secretary I was also looking after the desk dealing with FDCM. In fact FDCM had some of the best forests of Maharashtra which were also frequented naturally by wildlife and many of these were being proposed as protected areas. As such, valuable areas of FDCM were being diverted for wildlife management. I particularly felt that FDCM should be compensated for the financial loss and hence I discussed with the then Forest Secretary and after much discussion with the then MD it was decided that the burden of World Bank loan given to FDCM should be converted into its share capital. I was instrumental in preparing the Cabinet Note, which was later culminated in to major policy decision of the State Government, which finally addressed the major issue of the financial viability of FDCM.

When I look back upon the time I spent in FDCM I find that It was a time which was spent very constructively and was a great learning phase for me And I hope that ultimately I could do justice to the post I occupied in FDCM and the moments spent therein will always remain very close to my heart and shall be cherished very fondly by me.

* * *

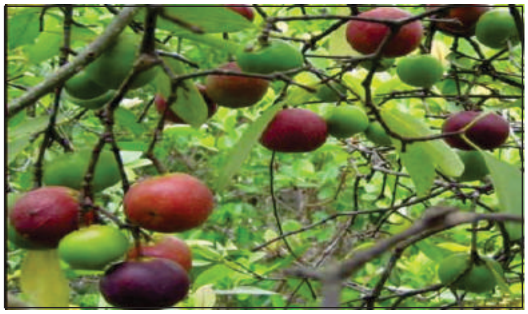

FDCM - A UNIQUE EXPERIENCE

Kushagra Pathak

I joined as DM, Markhanda on 8th Oct 2020. It was my first posting after completion of probation. The hearsay was that FDCM posting is a side lposting but after joining and spending some time in FDCM I started loving it. The love, affection and support I got from my superiors and subordinates was overwhelming. It is said that forestry is the science of felling a green tree amongst standing green trees (हरे पेड पर कुल्हाडी चलाने को ही फॉरेस्ट्री कहते है।) and I couldn't understand this until I joined FDCM. It is FDCM that is keeping forestry alive in our service. Working in FDCM is in true sense working in Indian ' Forest' Service. It helped me in not only gaining knowledge about core forestry functions but also identifying myself as a forester loving the science of silvicultural.

I realised that I was meant to be here and gave my 100 percent while serving this esteemed and distinguished organization. I enjoyed every moment of my almost two year tenure be it field work, auctions, meetings, office and Whatsapp reporting. All these moments will be etched in my memory forever. Especially the support I got from superiors and staff when we started offline auctions in January 2022. Each and every day was a learning experience. I got well versed about office management, various rules and guidelines, departmental enquiries, audit etc. From our daily wager, vanmajur, driver to MD level, everyone has taught me something in my journey of two years. Each and every one along with FDCM has a special place in my heart particularly the people of Markhanda Division.

I thank all from the bottom of my heart for all the love, support and affection I received in FDCM.

I am elated that the two years were the Golden period of FDCM with revenues soaring high and I could contribute towards building of Central Vista and Ram Mandir in Ayodhya.

Before Joining FDCM, I was a mariner but now these 2 years made me a Forester also.

* * *

MY TRYST WITH TIMBER

A. Praveen

I remember being curious & googling the word " Silviculture", when I first came across that term during my preparation days for the Union Public Service Commission's Indian Forest Service examination. I must admit, that I couldn't make much of what I read from google. Then as years passed by, as a part of my training in Indira Gandhi National Forest Academy, Dehradun, I've sat through several lectures on Silvicultural practices & management. Although I was well acquainted with the word & its related terminologies towards the end of our professional training at Dehradun, I must admit, I still couldn't comprehend much about " Silvicultural Practices" (I hope this write-up does not find any of my IGNFA faculties).

I was posted as Divisional Manager, Nagpur Forest Project Division, FDMC, for 15 months, has been a great learning experience. I had the privilege of working in FDMC for a complete felling cycle, which begins with teak seed collection, seed treatment, teak nursery, rab , cleaning & bamboo stacking, plantation of teak stump, weeding operations, marking, cultural operation, thinning, felling, jungle depot, transportation, sales depot management, grading and auction. All these activities used to happen like a clockwork. Thanks to the professional acumen & sincerity of the FDCM field staff.

The first day at FDCM, I vaguely recall being dispirited (which in due cours over the months turned into overtly high spirited) and roaming around in the confsuing corridors of FDCM Bhavan, pondering over, ' How come this called a green building' ! I vividly remember being seated down at the Chief General Manager office by Sh. Sanjeev Gaur IFS, who pulled out a " Laal kitaab" (a handbook which we at FDCM revere and which I call "sacred text of FDCM"), from a table drawer and started explaining the concept of "thinning" in teak plantation in layman's terms. The explanation was so lucid that I must admit, I finally began to understand & appreciate the word. So much that 6 months later, I was representing FDCM at the world Teak Conference held at Ghana, Africa, for a paper I had presented titled *"Thinning of Teak Forests - A key to a productive, substantable and profitable forest".* I am grateful to Sh. Vasudevan (retd IFS), the then MD, FDCM, for going the extra mile in getting

approval, without whom the Teak Conference at Ghana, would have been a distant sapana.

I fondly recollect the evenings at FDCM Bhavan wherein around 5pm I used to get invited to the FDCM Managing Director's chambers for a cup of chai. If any of you rading this haven't been to the FDCM Bhavan campus & especially to the chambers of Managing Directors, Lurge you to pay a visit soon. The Ambazari lake view, tea, cookies an warmth of Sh, Vikas Gupta, MD, would make it a memorable evening. It was during such evenings, several decisions were taken including a Sports Meet exclusively for FDCM staff, to get the FDCM rest house renovated, to beautify & light up the FDCM Bhavan campus, to codify FDCM logo, get ISO certification for the company from Bureau of Indian Standards, to make the building fire fighting ready, to carry out staff welfare acitvities, and many more.

One more thing I hda learnt in such one-to-one interactions with MD is the attention to details, How could I forget, " The Wild & the beautiful", the annual FDCM calendar 2023 ! We could have easily purchased a calender from market & circulated it to all offices of Maharashtra Forest Department. But no, we didn't, because Sh. Vikas Gupta, MD FDCM, happened. We ended up deliberating & working on it for more than a month. Quite frankly, I remember feelings at one point, that we were spending man hours on something trivial. But a life lesson out of it. Either do something good or don't do at all, there is no in-between. The fame, traction that calender had generated is testament to his philosophy.

FDCM work culture permitted us to think and gave time to breathe. Meetings were called only When it was absolutely necessary. Decision making is democratic & consultative. Opportunity was given to staff to learn & to rectify one's mistakes. Ones during a field visit by MD, FDCM to Paoni FDCM Depot, the staff there including myself as a DM, were not able to give satisfactory replies to queries raised by MD, regarding the grading rules of Teak timber. The crux of it was that, the staff were using thumb rule as a norm and not aware of the actual rules given in circular by head office. We were neither taken up on paper nor shouted at, rather we were made to realise how a simple process of garding of timber matters in the grand scheme of things. The whole division staff took it as a learning opportunity and we improved ourselves. A couple of months later when all the depots were inspected as a part of annual inspection, Paoni depot emerged as the best managed & graded FDCM depots.

In every organization there are difficult times, frustrating moments, chaotic days and FDCM was no exemption. But the best thing about FDCM was that there was a sense of unity and bonding within the organization while dealing with such situations, which is something unique about FDCM and incidentally the officers at FDCM headquarters. I am glad that I have made several fond memories at the FDCM which I'll sherish for a long time to come.

* * *

TURNKEY PROJECT OF MANGROVE PLANTATION BY FDCM IN MUMBAI

N. A. Patil

I had an opportunity to work on deputation to FDCM Ltd form Aug 1993 to Sept 1998 as Assistant Manager in Thane Project Division. In fact, I held dual charges of AM of Thane Project Division as well as AM (Technical) in the office of R M in thane region.

Sometimes during 1998, Mr, Sunil Mitra, IFS, the then R M, Thane region of FDCM took Initiative of taking up turnkey tree plantation for ONGS Ltd on Dronagiri hills at Uran. This was very first trunkey project and successful in all respect. After handing over this plantation to ONGC as per MOU, there was no new turnkey project for implementation in Thane region. However, when Mr. V K Mohan, IFS, joined as a R M, Thane , he was very much interested in taking up new turnkey project with the existing staff. Due to his sustained initiative, couple of new small turnkey projects of tree planation/ garden maintenance etc. were undretaken for ONGC at Panvel, Karanja etc.

However, sometimes around 1996, we learnt that Environment Ministary of GOI directed the Municiple Corporation of Greater Mumbai (MCGM) to raise compensatory plantation of mangrove in lieu of mangrove area to be used by MCGM for construction of lagoons for sewage treatment plant at Bhandup (North East region of Mumbai) along the Thane creek. Till that time, FDCM had not undertaken any mangrove plantation although Forest Dept and SFD raised mangrove plantations in Sindhudurg, Ratnagiri & Raigad district. So, we tookk the challange to raise mangrove plantations along the Thane creek. There was no staff available at Thane so the R M instructed me to take up this work with the help of RFO under me. We selected open patch for this purpose belonging to MCGM near sewage treatment plant.

Magroves are trees and shrubs found along the coast or bracjush water areas in tropical regions within the intertidal zonal areas of seascoast and

extuaries. Mangrove habitat forms a very important part of marine food chain. Dense network of mangrove roots serves as an important breeding ground for many marine species and also provide shelter and food for them. Mangrove prevents coastal erosion with their tangled root system. They are guarding the coast and acting as barrier against extreme weather events like storm waves and tsunami.

For raising nursery, I collected seedlings of Rhizophora mucronate, a strong mangrove species from Srivardhan area of Raigad District. Since this species are very rare in Thane, Mumbai ara so, seedlings were raised in make-shift temporary nursery nearby planting site along with seddlings of Avicenna marina, a common species found locally. Both the seedlings were planted in the plantation site. However, Rhizophora mucronate seedlings didn't survive properly in the plantation area after rains as it requried tidal water for 20-25 days in a month. Unfortunately, the site selected didn't get tidal water regularly. But Avicenna marina seedlings survived by watering through trariches. Hence, we continued to plant Avicenna seedlings as a replacement for Rhizophora. This being local species it Survived and grown well. Some difficulties were also faced for procurement of labourers from nearby hutments who were expert in catching crabs from salty water and marshy area. After 2 years the plantation was handed over to the representative of MCGM with survival percentage over 90%.

Though a very small turnkey project of 2 ha. but a pioneer project of mangrove plantation raised by FDCM but proved long way to raise large aras of mangrove turnkey plantation around Mumbai, Thane for FDCM in future. Shri S B Chavan & R M Pandey were RFOs under me who helped sincerelly for the success of this pilot plantation program. I sincerely thank for guidance and cooperation from Shri V K Mohan, R M and U G Awasak D M for success of this project.

MY CONTRIBUTIONS IN THE FDCM

Shripad Dorle

The Forest Development Board (FDB) was created in 1969 within the Forest Dept. as a Pilot Project with the objective of conversion of miscellaneous stands into stands of high economic value through raising of Teak Plantations on large scale. Considering its success, the Forest Development Corporation of Maharashtra Ltd. (FDCM) was incorporated as fully owned company of State of Maharashtra. In the year 1974 while maintaining inter alia the same main objective of the FDB. Forest land of around 5 lakh hectares was allocated to it in order to fulfil its objectives.

I was lucky enough to serve in the FDCM for full permissible tenures of five years that too on two different occasions and in two different administrative levels. Between the period of 1976 and 1979 I worked as A.M. Pranhita F. Pr. Dn. During this tenure I was entrusted with the execution of civil works. A very big colony was being raised that time at Allapalli comprising of Labour Shades, Type I, II, III and IV residential quarters, Well, Culverts and Metalled Roads for the ministerial staff of Pranhita F. Pr. Dn. All these civil works were executed through departmental working with the help of around 20-25 agencies at any given point of time. For the first time I planned and executed the civil works of different types and learned a lot in the process.

Afterwards I was posted as A.M. Ballarshah Depot in 1979 and worked there till 1981. It comprised maintenance and operation of a fleet of 18 trucks, again the job which I was handling for the first time, The mandate was transportation of timber from three F. Pr. Dns. and charcoal from Charcoal Dn. to Ballarshah. It proved to be a very interesting job and I learnt many things in this tenure.

Both these postings of A.M. level gave me lot of exposure and also the job satisfaction.

My second tenure with the FDCM was between the period of 1996 and 2001 in the capacity of D. M. Planning. That was very crucial period for the FDCM since clear felling for raising teak plantations was stopped as a sequel to a D. O. letter of the principal Secretary (Forests) directing to stop the clear fellings. The matter got further aggravated due to December 1995 order of the Apex Court in th Wp No. 202/1995 T. N. Godavarman V/S Central Govt. and Others. The order was meaning something like - **' No tree shall be felled in a forest unless the Plan of the State Govt. is approved by the Central Govt.'** During that period working in the FDCM was being done on the basis of ' Annual Logging Plan's and long term Management Plans were not existing.

These two directives resulted into stoppage of cashflow and dearth of funds to the extent that FDMC had

to approach the State Govt. for the funds in the shape of Paid Up Capital in order to meet out the monthly salary bill. Under the circumstances formulation and approval of the Management Plans for all the F. Pr. Dns. required to be attended on very urgent basis.

A Committee under the Chairmanship of the M.D. was constituted by the State Govt. to approve the Draft Management Plans. Main objective of the FDCM was that of converting the miscellaneous stands into teak stands. Teak is a strong light demanding species and it requires complete removal of over wood for its arifical regeneration. However, this silvicultural practice was stopped during the period when World Bank assisted Maharashtra Forestry Project was implemented in the state includig FDCM. Teak Plantations were raised through FP I Model of the MFP without removing the over wood that is by underplanting. My observations in the forest dept. as well as in FDCM revealed that such underplanted teak Plantations are utter failures in both the organisations since teak is a strong light demanding species. Hence through its very first meeting of the Committee this issue of Under Planting vis - a - vis Clear Felling was discussed. Committee decided to discontinue the underplanting of teak and further decided to adopt the traditional system of complete removal of the over wood for raising teak plantations. With this great and important achievement, the Management Plans were got formulated through the respective D. Ms and the same were got approved from the Committee, the state Govt. and the Central Govt. Besides this the permission from the clearing the natural forests for raising the Teak Plantations. All this was done in record time which paved the way of working in all the F. Pr. Dns Where ever removal of over wood was prescribed, also that of thinnings in old teak plantations and working of Bamboo coupes. Thus the FDCM could start generating its own cashflow.

Right from inception of the FDCM thinnings in teak plantations were carried out on the Thinning Regime adopted by the Forest Dept; which first two mechanical thinnings at 5th and 10th year followed by silvicultural thinnings at a very large gap, such as third thinning at 18th year and so on. It was noticed that such type of thinnings are not giving the desired number of stems in the higher girth classes as prescribed in the Yield Table for Teak while there were too many stems in the lower girth classes. This issue was settled in association with Shri Tasnim Ahemad, then R. M, R. & M. A Committee was constituted comprising of C. C. F. Production and other senior forest officers. Revised thinning rules envisaged discontinuance of 2 mechanical thinnings and silvicultural thinnings at an interval of 5 years. I am sure, with a passage of time this revised thinning regime must have increased the productivity in teak plantations.

My contributions in the FDCM are summarised as below:-

(1) Construction of a Residential Colony for the staff of 3 F. Pr. Dns.

2) Successful maintenance and effective operation of a fleet of 18 trucks.

(3) Convincing the State Govt. constituted Committee for discontinuance of practice of

under planting of teak and to adopt the traditional practice of complete removal of over wood for undertaking teak plantations.

(4) Seeking approval of the State Govt. constituted Committee to the Draft Management Plans of 14 F. Pr. Dns.

(5) Seeking approval of the State Govt. to the Management Plans of 14 F. Pr. Dns.

(6) Seeking approval of the Central Govt. to the Management Plans of 14 F. Pr. Dns.

(7) Seeking approval of the Central Govt. under Forest (Conservation) Act, 1980 for complete removal of over wood for raising of Teak Plantations.

(8) Was instrumental in changing the Thinning Regime for Teak Plantations.

All these contributions gave me tremendous job satisfaction.

* * *

TURNKEY PLANTATIONS OF FDCM

Pradeep Kulkarni

Inspired by highly successful Teak plantations raised by Forest Development Board in Central and West Chanda in 1969, FDCM was formed in 1974 as Maharashtra State Government Undertaking. Initially, prime objective of FDCM was to convert potentially productive miscellaneous forest into high quality superior teak stands. The silvicultural system adopted was Conversion to Uniform. It involved complete removal of over-wood followed by planting teak root-shoots. These plantations were highly fruitful. It has a smooth sailing till 1986. As complete removal of over-wood was banned in 1987, FDCM quickly adapted to the challenging situation by diversifying and implementing variousForestry Projects.One of such avenues was exploring Turn Keyprojects associated with forestry.Objectives were as below.

1)To bring Urban areas under green cover, along with nature conservation.
2) To reduce and control environmental hazards
3) Enhancing the aesthetics of the area.
4) Preserving Bio-diversity
5) Generating employment potential

It was a challenging task to treat these non-conventional areas covered under Municipal City limit. The field staff of the organization dedicatedly put in their best efforts to make it successful. The officers of the organization also supported the activity with their guidance from time to time. The user agency also supported the cause by assisting in protection measures.

It is heartening to note that FDCM has established itself as competent agency for numerous turn key projects. Over the years these projects have not only significant contribution to the Urban forestry, it has generated huge returns for the organization too. The field of these turn key projects included mainly plantation activities viz Road side and Median plantations, Block plantations, Avenue plantation, Dumping ground plantation, Mangrove plantation, Garden Development & Landscaping works.

Later on, Eco-tourism was also implemented by FDCM. The first such initiative was started by Thane Forest Project Division on 15th August 2000. in Sanjay Gandhi National Park of Borivali.

1) Main aim was to create awareness for nature.
2) To sustain bio-diversity and environment

protection.

3) To Foster deep connection with nature and promote ecological balance. The target group was school going young generation.

Around 100 such Eco trips were undertaken involving more than 17000 participants.

FDCM has successfully undertaken Turn key plantation of various agencies. Notable among them are as follows.

1) Ornamental Plantation along railway Track of Western Railway.

2) Lawns and Garden Development of Film City, Goregaon 3)Median and Avenue Plantations of Jawaharlal Nehru Port Trust (JNPT)

4)Median and Avenue Plantations of National Highway Authority of India(NHAI)

5) Block Plantation of Municipal Corporation of Greater Mumbai (MCGM)

6)Block Plantation of Municipal Corporation of Navi Mumbai

Mangroves

Mangrove ecosystem covers about 0.47 crores Sq. Km areas in the world and is one of the important ecosystems. As per forest survey of India report the total area under mangrove in India is around 4871 sq.km. Maharashtra has 118 sq. km mangrove area. Our state has coastal stretch of 720 km and the area covered by mangroves is only 186Sq. km. and the same is spread in 7 districts. Greater Mumbai alone is having around 6000 Haof mangroves. Out of this 5469Ha is declared as Reserve Forest mainly consisting of Mumbai,Thane and suburbs of Borivali,Andheri & Kurla. while the rest is protected forest.

It is pertinent to note that FDCM was pioneer in the nursery and plantation of mangroves.

Nursery Site for mangrove was selected near Ghodbundar creek, Thane. The land belonged to Maritime Board, Government of Maharashtra. The site was ideal as it was located in the inter tidal zone and it used to get flooded in high tide once in fortnight.Manual watering was also undertaken intermittently. Capacity of the nursery wasone lakh seedlings. Seedlings were raised as per the requirement.

Planting was carried out during low tide. The workers were able to move in the planting site during this period. The workers were cooperative to undertake planting even during odd hours.

The major species includedSonneratia alba, Avicinia marina, Aviciniapfficinalis, Rhizophora mucronata, Salvodara persica and Bruguiera cylindrica. FDCM planted mostly Avicinia species because of its preponderance in this area. Since the year 1996, FDCM has ventured into the field of Mangrove plantation. Mangroves being very exacting species, these plantations need to be carried out skillfully and with utmost care.

Golden Jubilee 50 years 1974-2024

Celebrating 50 years of excellence

So far FDCM has successfully completed following Mangrove Plantations.

Sr.no	year	Agency	Site	No. of Plants
1	1996	Municipal Corporation of Greater Mumbai (MCGM)	Ghatkopar	7500
2	1999	Oil & natural Gas (ONGC)	Nhava-phase 1	6222
3	2001	Oil & natural Gas (ONGC)	Nhava-phase 2	22664
4	2002	Oil & natural Gas (ONGC)	Nhava-phase 3	55555
5	2002	Oil & natural Gas (ONGC)	Nhava-phase 4	19000
6	2004	Mumbai Railway Vikas Corporation (MRVC)	Ghodbandar	13500
7	2005	Thane Municipal Corporation (TMC)	Waghbill	19145
8	2006	Thane Municipal Corporation (TMC)	Waghbill	19225
9	2008	Oil & natural Gas (ONGC)	Mora & Nhava	33500
10	2009	Jawaharlal Nehru Port Trust (JNPT)	Container Road	10000
11	2009	Mumbai Railway Vikas Corporation (MRVC)	Ghodbandar	10000
		Grand Total		216311

Mangrow Plantation of ONGC

DEVELOPMENT OF BIODIVERSITY PARK AT RAJBHAVAN NAGPUR - AN EXPERIENCE

R K Wankhade

The Golden period of Nagpur began when the Gond King Bakt Buland Shah shifted his capital to Nagpur in 1702. This golden period lasted till 1804 i.e. almost 102 years till the appointment of the first British officer in the darbar of Raghuji Raje Bhosale. Rajbhavan at Nagpur has a history of 125 years.In 1861 Central Province was created. This Rajbhavan was built in 1891 as the Residence of Chief Commissioner Central Provinces. In 1903 it was called as Residence of Chief Commissioner of CP and Berar. From 1920 it was called House of Governor of Central Provinces. After independence in 1947 it became Residence of Governor of Madhya Pradesh. In 1956 when this part was attached to Mumbai State it became a house of the Governor of Mumbai State. In 1960 on formation of the Maharashtra State it became house of the Governor of Maharashtra. From 1988 it is recognised as Rajbhavan at second capital of Maharashtra.

Rajbhavan Nagpur is spread over 94 Acres.The Rajbhavan Nagpur campus is the largest Rajbhavan campus in maharashtra, larger than that of Rajbhavan at Mumbai and Pune. The complex is encircled by the boundary wall, delineating it, distinctively, from the rest of the city.

The Rajbhavan has the residence of the Governor, his office and 6 guest rooms.

Biodiversity Park:

The Biodiversity Park project was conceived by Mr Jarnail Singh who was then Joint Director Social Forestry at Nagpur. Mr Jarnail Singh had joined FDCM as General Manager World Food Programme. So FDCM was requested to implement this project on an agency basis. Project proposal for an amount of Rs 139.15 Lacs for landscape plantation and beautification of Raj Bhavan Complex, Nagpur in the shape of 'Biodiversity Park' was formulated for a period of three years. It was implemented during 2009-10 to 2012-13. The Manganese Ore India Limited [MOIL], Nagpur provided funds for the project.

Theme Wise planting in Biodiversity Park was carried

out in July and August 2011. The plantations of more than 300 different species were done. Various themes includes Ethnobotanical species, Aromatic species, Sacred species collection , Environmental friendly and air purifying species , Ornamental species , Bambusetum , Palmatum , Native species plantation , Nakshatra Van, Rare, Dashmul and bulbaceous species , Bird attracting plants, Butterfly attracting plants, Cacti & Succulent plants and Shelterbelt plantation. In addition to these Rose garden, Herbal garden, Butterfly garden, Cacti garden and Backup garden plantations are raised.

Other Project components included construction of a Nature Trail, construction of a watch tower, bird nests erected on the trees at appropriate sites and Waterfall construction near the Rajbhavan building .

Inauguration of Biodiversity Park was done on 22 December 2011 at the hands of Hon'ble Governor of Maharashtra and Chief Minister of Maharashtra State.

The work of the development of Biodiversity Park was done with the advise and monitoring of committee which included Head of Department of Botany, Nagpur University Mr Nandkar, Garden Superintendent of Nagpur Mr Kachare, Landscape designer Mr Chinchmalatpure, Rajbhavan Estate Manager Mr Yeole and Division Manager FDCM. The regular review of the progress of work was taken by the Secretary to governor and also by Hon Governor himself.

The maintenance of the BioDiversity Park Rajbhavan nagpur has been done by the FDCM for more than a decade and is still being done. This speaks of the standards maintained by FDCM. The tribal labour of Melghat are still getting regular employment at the Biodiversity Park in Rajbhavan, Nagpur.

INTO THE WOODS... SCIENTIFICALLY !

Pratiksha Bhagyashri Nanasaheb

Ever wondered whether the timber obtained from a particular species is of the same quality at all places? Is the quality of teak same everywhere? If it is the same then why does the Central Vista project of our New parliament as well as the Ayodhya Ram Mandir have specially used Allapalli teak? Red sanders obtained from its natural habitat in Andhra Pradesh as well as Sandalwood in southern Karnataka tells the same story. It indicates that the quality of timber varies greatly according to site. However, wood of different species looks the same to people till they want to purchase it for some purpose. Beyond these known aspects there is impressive science of growing trees - Silviculture. **Its etymology refers to Latin *Silva* meaning wood and French *cultura* meaning culture.**

As silviculture puts it, locality factors play a great role in the growth of trees. Broadly, they constitute landform, climate, soil, biotic factors and other dynamic events happening temporally.

Can't agree more if Allapalli teak says 'Meri mati, mera desh'! Forestry is a science and silviculture is one of the branches of forestry. In Allapalli, teak plantations are managed and harvested scientifically. Here, 'What to do and when to do' are two important parameters.

Special care is taken in following time schedules which are technically tasted and approved to withstand vagaries of weather. All operations from planting rootstock after first rain of pre-monsoon showers to felling the trees at rotation age, have their specific timeline.

Teak Nurseries

In life, we are concerned only with the 'start and end' of others' stories and rarely care about the process they followed to reach the end unless it is about ourselves. But management of plantations forces us to determine 'how to do it?' The process. It is a very elaborate process stretched over a span of 80 years for Allapalli teak. Woha! Perhaps one lifespan of a human might not suffice to see it. 'As you sow, so shall you reap' describes this process duly. Apart from literal meaning, not only sowing but the entire process of growing influences the final output i.e. quality and quantity of timber.

The scientific processes involve development of quality planting stock, periodic removal of poor growth in favor of healthy individuals, known as thinning and harvesting. **It can be correlated with Darwin's theory of 'Survival of fittest' but with a twist!** That is, here selection of the fittest is done by human agency instead of a natural process. This process has a dual advantage - it reduces competition for light, nutrients, water and so many other factors thus promoting growth of retained individuals. Along with that it results in production of small sized timber contributing to high demand for timber. At last, the final output is defect free cylindrical bole of teak categorized into high grade timber with excellent grain structure. Surely one appreciates such patterns of grain and gets engaged in the fine and hidden art of nature.

Lustrous Golden-brown color and wavy grain pattern of teak-work gives me hope and creates a pleasant, glittering surrounding. Maybe the choice of Allapalli teak in important projects is driven by this positive influence.

Visits to teak plantations of Forest development corporation of Maharashtra (FDCM) in Allapalli and timber depot at Balharshah are noteworthy. Most promising thing was getting practical insights into this wonderful process through field visits. Definitely, discussions with all - from ground staff to senior officers, made it a richer experience. At the same time, I could observe some things. Dedication and awareness of field staff and officers about the work they were doing was inspiring. Especially punctuality and discipline in their plantation operations! It was unmatched with my earlier field experiences. As Six sigma methodology stresses, I could see continuous monitoring of work has been instrumental in the improvement of the processes over the years. Luckily, when I visited the FDCM teak plantation sites, I could see most of these important processes. Moreover I got a chance to actually see and analyze the recently felled timber from the plantation at rotation age. There, I have witnessed the pleasure of staff to see the high grade timber obtained from sincerely raised plantations. **Though it was the effort of generations of foresters, that smile radiated the satisfaction for the desired accomplishment of teamwork towards teak-work!** In this regard, FDCM has also taken lead in operationalizing a defunct government Sawmill at Allapalli. It has opened doors for the public to purchase sawn timber of desired sizes. For the first time, I felt that I have an answer for people who ask where they can get good quality teak.

Certainly, it is a step in the direction of fulfilling public demand for high quality timber in congruence with our National Forest Policy.

These insights into entire production and Supply chain management at FDCM takes us to the core forestry which is a rare opportunity in today's forest management. Even the by-products like waste chips and sawdust are utilized for poultry.

A nice example of a sustainable economy at a government owned organization.

Sawn timber @Allapalli Sawmill
Timber Depot @Ballarshah

Scientists have their own eureka moments. In forestry, these events are special - regeneration and management of huge forest plantations with all dynamic factors makes it challenging.

Reforestation of degraded forests with economically valuable teak serves a number of purposes. Increase in forest cover, improving availability of timber and reducing import dependence, carbon sequestration, better soil and moisture conservation, employment generation for local people, etc. are some benefits. And it has emotional aspects too - individual trees are given attention like a child. Surely, useful items from such historic teak have long durability, touch of many hands and the inherent characteristics which enchant us… **Teak is a wooden standard of gold!** Do decorate your home with such a wooden masterpiece! It will help in transforming a house into an appealing home. Along with that it takes us close to nature… keep spending some time to feel the warmth of timber which is an eco-friendly gift from trees to us. Undoubtedly 'Wood is a good' natural resource and has excellent value for money to cherish for a long time!

Teak Work - Furniture

Golden Jubilee

50 years

1974 - 2024

Celebrating 50 years of excellence

वन विकास मंडळाचा उदय

श्रीमती सुरेखा महाले

फॉरेस्ट डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ महाराष्ट्र, महाराष्ट्र फेब्रूवारी २०२४ मध्ये सुवर्णजयंती साजरी करतांना स्मरणिका प्रकाशीत करणार आहे असे समजले. त्या निमित्य, मी आठवणींचा लेख लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे. १९६७-६९ या कालावधीत परिविक्षाधिन काळ पूर्ण केल्यानंतर, माझे पती गंगाधर महाले यांची पदस्थापनां चंद्रपुर येथे श्री.पी.जी. साठे, वि.व.अ. यांचे अधिपत्याखालील प्रकल्प कार्यालयात झाली. हे कार्यालय, महाराष्ट्रातील वनांचा विकास, सागाचे रोपवनांद्वारे, कसा कायापालट करता येईल याचा अभ्यास करुन, प्रकल्प अहवाल शासनास सादर करण्यासाठी निर्माण केले होते. याकरिता शासनाने श्री. सुसेटा या स्विडीश वन अर्थ तज्ञाची सल्लागार म्हणून नेमणूक केली होती.

श्री. सुसेटा, श्री. साठे साहेब व माझे पती यांनी कठोर मेहनत करुन, अभ्यासाचे अंती शासनास अहवाल सादर करुन, त्यास मान्यता मिळविली. त्यानंतर १९६९ मध्ये, शासनाने क्षमता असलेले सागेत्तर वनक्षेत्र साफ करुन, तिथे सागवान रोपवने निर्माण करण्यासाठी चार स्वतंत्र वन विभाग निर्माण करुन, दरवर्षी प्रत्येक वन विभागात ८०० हे. वनक्षेत्रावर साफ तोड व साग रोपवने तयार करण्याचे काम सुरू केले. या चार वन विभागांपैकी दोन वन विभाग चंद्रपूर जिल्ह्यात, तर प्रत्येकी एक वन विभाग नागपूर आणि भंडारा जिल्ह्यात होते. या चार वन विभागातील यशस्वी सागवान रोपवनांची व्याप्ती सर्व महाराष्ट्रात पसरली.

आज वन विकास महामंडळ मोठ्या नफ्यात डोलत आहे. आणि तिथे उत्पादन झालेले सागवान काष्ठ अयोध्येतील श्रीराम मंदिराचे निर्मितीसाठी अर्पण केले जात आहे. त्याचा पाया कै. साठे/सुसेटा आणि माझे पती यांनी रचला होता, याचा मला आनंद होत आहे. एफ.डी.एस.एम.मधील सर्व अधिकारी, कर्मचारी, कामगार यांना माझ्या शुभेच्छा. मला, हा लेख लिहिण्यास प्रोत्साहित केल्याबद्दल श्री. पत्की यांचे पण आभार.

FDCM मधील माझे गुरू आणि माझ्या आठवणी

वि. त्र्यं. पत्की

एफ.डी.सी.एम. कार्य करण्याची सुसंधी मला सुरूवातीला १९७४ मध्ये प्राप्त झाली. ACF in charge of Thane Project Forest Division अशी माझी पदस्थापना झाली. त्यावेळी माझे साहेब श्री. चि. शि. किरपेकर हे होते. त्यांचे हाताखाली, मी उपविभागीय वन अधिकारी, रोहा या पदावर पूर्वी काम केलेले असल्याने माझा आत्मविश्वास प्रबळ होता. श्री. मारुती मुठे हे दुसरे सहाय्यक व्यवस्थापन आणि सर्वश्री हेमंत ठाणेदार, अरविंद इनामदार, आबा खोत, प्रफुल्ल दुर्वे, अशोक शेजाळे, वनक्षेत्रपाल अशी चमू होती. सगळे तरुण, उत्साही व कार्यतत्पर होते.

श्री. रामचंद्र भास्कर मुजुमदार आणि श्री. घनःशाम बाळकृष्ण दशपुत्रे या दोन व्यवस्थापकीय संचालक आणि श्री. चिं. शि. किरपेकर आणि यशवंत जाधव या दोन सह संचालक यांच्या मार्गदर्शनाने मी घडतं होतो. दुर्दैवाने, या चौघांपैकी आज कुणीही हयात नाहीत. त्यांच्या काही आठवणी सादर करीत आहे. श्री. मुजुमदार साहेबांचा ठाणे प्रकल्प विभागात दौरा लागला. शिरसाड डेपो त्यांना पहायचा होता. त्यावेळी शिरसाडला विश्रामगृह नव्हते. त्यामुळे साहेबांची भोजन व्यवस्था कशी करावी या विवंचनेत आम्ही होतो. माझ्या परिविक्षाधीन कालावधीत मुजुमदार साहेब माझे वनसंरक्षक होते त्यामुळे मी थोडा निर्धास्त होतो. शिरसाड डेपो समोर एक नवीन पंजाबी धाबा सुरू झाला होता.तिथे भोजन व्यवस्था केली होती. ही बाब मी किरपेकर साहेबांच्या हळूच कानावर घातली होती. ते फक्त हसले. डेपोचे निरिक्षण चालू असतांनाच त्यांनी इतर कामांचा व अडचणींचा आढावा घेतला. भोजन चालू असतांना मुजुमदारसाहेबांनी दिलेल्या सूचना शब्दांकित करित आहे.

* Mr. Kirpekar, we are new as company managers and there should not be delay in decision making and hence I delegate all my powers to you and expect you should delegate your power to the Divisional Managers".

नंतर त्यांनी माझेकडे कटाक्ष टाकून सूचीत केले,

" Patki, you should delegate your power to RFOs. Procedure of formal sanction will follow later." ही चर्चा धाब्यावर सर्वांचे समक्ष होत होती. यामुळे सगळयांना हुरुप येऊन, कामाची गती तीव्र झाली व उदिष्ट वेळेत सफल झाले.

मुजुमदार साहेबांनंतर, श्री दशपुत्रे साहेब आले. ते अतिशय शिस्तबध्द व समयबध्द अधिकारी म्हणून ख्यात होते. त्यांना नवीन सुरगाणा वन प्रकल्प विभाग सुरू करावयाचा होता, परंतु पूर्वतयारी काहीच नव्हती.

१९७६ मध्ये दिवाळी सणाच्या काही दिवस आधी दशपुत्रे ठाण्यास आले. तो पर्यंत ठाणे येथे श्री. प्रकाश घुले हे विभागीय व्यवस्थापक पदावर विराजमान झाले होते. दशपुत्रे साहेबांनी मला सूचना दिल्या की, तुम्ही त्वरित जीप घेऊन सुरगाण येथे जा आणि तिथे FDCM चा नवीन विभाग निर्मितीसाठी प्राथमिक अहवाल तयार करा, मुदत दहा दिवसांची होती. या दहा दिवसांत दिवाळी सण होता, पण त्या वर्षी दिवाळी जंगलातच साजरी करावी लागली. अकराव्या दिवशी अहवाल तपासणी व चर्चेसाठी दशपुत्रे साहेब नाशिकला आले. दिवसभर चर्चा, दुरुस्ती व अहवालास अंतिम स्वरुप देण्याचे काम पूर्ण झाल्यानंतर, साहेबांनी उठून माझ्याशी हस्तांदोलन करून अभिनंदन केले आणि म्हाणाले "तुम्ही आता आठ दिवस पुण्यास जाऊन कुटुंबासमवेत आनंदाने घालवा. दैनंदिनीत लिहा की कार्यालयीन कामकाज केले." केवढी ही कर्तव्यदक्षता, कठोर वृत्ती. त्यांच्या मोठ्या मनाचा अनुभव मला किनवट येथे पण आला. मे १९७७ मध्ये पदोन्नतीवर माझी पदस्थापना विभागीय व्यवस्थापक किनवट या पदावर झाली. तिथे जलधारा गावापासून १० कि. मी. अंतरावर विक्री डेपो होता. एका लिलावातील अनामत रक्कम चोरट्यांनी लुटली होती व ती परत मिळाली नाही. मी हजर होण्याचे आधीची घटना आहे. म्हणून दशपुत्रे साहेबांनी माझेकडून चौकशी अहवाल मागवला. सुमारे १५ दिवस सखोल चौकशी केल्यानंतर माझे निदर्शनास आले की यात अनामत रक्कम अधिकारी दोषी नाही. म्हणून ही रक्कम कंपनीने निर्लेखित करावी. रक्कम रू. पन्नास हजाराचे जवळ होती. माझा अहवाल ग्राह्य धरून, दशपुत्रे साहेबांनी ही रक्कम संचालक मंडळाकडून निर्लेखित करून घेतली. अनामत रक्कम अधिकारी, श्री हाश्मी, वनक्षेत्रपाल होते. केवढे औदार्य, कनवाळूपणा आणि न्यायप्रियता !

माझी पदोन्नती वन विकास महामंडळात झाली असल्याने, सहा महिन्यानंतर माझा परसेवाभत्ता बंद झाला, म्हणून मी वनविभागात परतण्यासाठी अर्ज केला. तो तत्काळ शिफारस करून त्यांनी पाठविला आणि मला सूचीत केले की मी तुमची बदली वि. व. अ. दक्षिण चांदा या पदावर करण्याची शिफारस केली आहे, तेंव्हा तयारीत असा, केवढा विश्वास आणि दिलासा?

श्री. किरपेकर साहेब सतत हसतमुख व प्रोत्साहित करुन पाठबळ देत असतं. राजकीय वरदहस्त असलेल्या जंगल कामगार सहकारी संस्थाना, Logging Formula वर काम करणेसाठी प्रवृत्त करण्यासाठी त्यांचा हातकंठा होता. जळाऊ लाकूड विक्रीडेपोवर आणून विक्री करणे आणि करवतीने वृक्षतोड करण्यास प्रोत्साहित करणे यात त्यांनी यश संपादन केले होते. महिन्यातून कमीत कमी ते २० दिवस दौरा करुन देखरेख करायचे. श्री. जाधव साहेबांचे मनात सतत नवीन संकल्पना रुजत असतं. अंबाडी लागवड, सिट्रोनेला गवताची लागवड यांत्रीक पध्दतीने लाकडे बुडावरुन हलविणे, श्री दत्तासारखे कुणालाही न सांगता ते दौरा करायचे. अतिशय साधी जीवनशैली त्यांची विशेषता होती. कडक स्वभावाचे परंतु अतिशय प्रामाणिक व कष्टाळू स्वभावाचे ते होते. असे अधिकारी लाभणेसाठी मी सुध्दा पूर्वजन्मी काही पुण्याई केली होती काय ?

* * *

समुपयोजनेत जंगल कामगार सहकारी संस्थांचे योगदान

वि. त्र्यं. पत्की

महाराष्ट्र राज्याच्या ठाणे, नाशिक, धुळे, रायगड, जळगाव जिल्ह्यात वन समुपयोजन करण्यात जंगल कामगार सहकारी संस्थांचा दबदबा प्रचंड होता. स्थानिक राजकारण या संस्थांच्या प्रभावाखाली चालतं असे.

वन विभागातील बहुतांश वार्षिक कुपाची कामे या संस्थांद्वारे केली जायची. अनेक वर्षे साम्राज्य केले असल्याने, या संस्था आर्थिक दृष्ट्या सधन होत्या. लोक प्रतिनिधी निवडूना आणण्यात त्यांचा प्रभाव लक्षणीय होता. सहकाराचे व सधनतेचे जाळे पसरले होते. परंतु आदिवासी कामगार यांचं जीवनमान मात्र उंचावले नव्हते. या संस्थांचे पदाधिकारी मात्र गब्बर झाले होते या संस्था सुधारीत सूत्रावर कुपांची समुपयोजनेची कामे देण्याची मागणी करीत असत. या सूत्राची महती अशी होती की, कुपातील वनोपजाच्या व्यापारातील ८०% निव्वळ नफा वन खात्यास तर २०% निव्वळ नफा संस्थांना देय्य होता. मात्र वनोपजाची आगारावर विक्री झालेनंतर, इमारती लाकडाची ३०% टक्के विक्री किंमत आणि जळाऊ लाकडांची ४०% विक्री किंमत खरेदीदाराने संस्थेकडे भरणा केल्याशिवाय, त्यास वन अधिकारी निर्गत पास देत नसतं. या शिवाय, संस्थेने मागणी केल्यास अंदाजित समुपयोजन खर्चाच्या ५०% पर्यंत रक्कम उचल खर्च म्हणून विभागीय वन अधिकारी यांना संस्थेस द्यावी लागत असे. या कारणांमुळे कुपांचा अंतिम हिशोब पूर्ण झालेनंतर अनेक संस्थांकडून थकबाकी वसूली करावी लागत असे, ही थकबाकीची रक्कम देण्यास वेळ मिळावा म्हणून संस्था अंतिम हिशोब पूर्ण करण्यास वेळकाढूपणाचे प्रयत्न करीत असत. या प्रयत्नात खालील बाबींचा उपयोग केला जायचा,

१. सहकार विभागाकडून हिशोब तपासणी प्रमाणपत्र जाणीवपूर्वक विलंबाने प्राप्त करणे. २. काही वनोपज जाणीव पूर्वक विक्री न करता, आगारावर ठेवायचा. ३. जंगल व आगार नोंदवह्या व्यवस्थित न ठेवता, त्या अद्ययावत करण्यासाठी वेळ काढावयाचा.

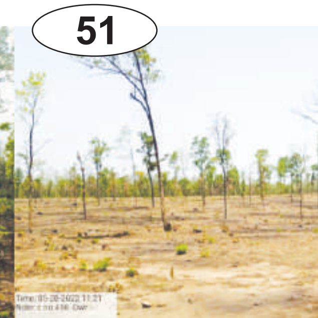

४. तात्पुरते कुप हिशोब पूर्ण न करण्यासाठी वन विभागाशी असहकार करायचा. थोडक्यात, शासकीय रकमेचा तात्पुरता गैरवापर करायचा.

वन विकास महामंडळ ही व्यापारी संस्था असल्याने तिला जंगल कामगार सहकारी संस्थांच्या तालावर नाचणे शक्य नव्हते. परंतु, या राजकीय प्रबळ संस्थांना एकदम दूर सारणे पण शक्य नव्हते. या वर तोडगा म्हणून या संस्थाना 'लॉगिंग सूत्रावर' कामे देणेबाबत विचार सुरू झाला. मोठ्या आर्थिक लाभापासून वंचित व्हावे लागणार असल्याने, संस्थांनी सुरुवातीस लॉगिंग सूत्रावर कामे स्विकारण्यास नकार दिला. देवाण-घेवाणीची चर्चा सुरू झाली. लॉगिंग सूत्रानुसार संस्थांना फक्त समुपयोजन खर्च देय्य होता आणि नफ्यातील लाभांश देय्य नव्हता. शेवटी तोडगा असा निघाला की, संस्थेने सुधारीत लॉगिंग सूत्रावर एफ.डी.सी.एम.ने देऊ केलेल्या वनक्षेत्रात समुपयोजन कामे करावीत. संस्थेने मुदतीत व समाधानकारक कामे करुन हिशोब सादर केले, तर महामंडळ खर्चाच्या रकमेवर १५% जास्तीची रक्कम संस्थेस बोनस म्हणून देईल. दुधाची तहान ताकावर भागवली गेली. पण वर्षानुवर्षे आर्थिक स्वातंत्र्य भोगलेल्या संस्थांना या सूत्रावर काम करणे कमीपणाचे वाटल्याने, हळू-हळू संस्थांची महामंडळाकडे कामांची मागणी थंडावत गेली. या व्यूह नीतीचे चाणक्य श्री. किरपेकर व श्री. मुजुमदार साहेब होते. अर्थात तत्कालीन वन सचिव व वित्त सचिव यांचे योगदान पण मौलिक होते.

* * *

टर्नकी रोपवने

सत्यजित गुजर

विभागीय व्यवस्थापक, वनविकास महामंडळ ठाणे या पदावर किंवा पदस्थापना झाल्यानंतर सर्वात मोठे आव्हान हे महसूल व खर्च याचा ताळमेळ लावून महसूलात वाढा करणे हे होते. विदर्भातील वनविकास महामंडळातील विभागांना वृक्षतोडीपासून महसूल प्राप्त होत होता. पश्चिम महाराष्ट्रातील वनविकास महामंडळाने एकमेव प्रादेशिक वृत्त म्हणजे ठाणे. त्याअंतर्गत ठाणे व नाशिक हे दोन विभाग. मात्र सदर दोन्ही विभागात फारशी कूप कामे नसल्याने महसूल वाढीसाठी विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक होते.

त्यासाठी विविध पर्यायांची चाचपणी करण्यात आली. संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यानात वनविकास महामंडळा मार्फत परिसर पर्यटन कार्यक्रम हाती घेण्यात आला. महाराष्ट्रातील हा पहिलाच प्रयत्न होता. त्यासाठी मुंबईतील विविध शाळांना संपर्क साधून त्यांच्यामार्फत वर्षभरात विद्यार्थ्यांशी एकतरी सहल संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यानात आयोजीत करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. विद्यार्थ्यांना पर्यटनाबरोबरच पर्यावरण शिक्षण देणाऱ्या या कार्यक्रमास चांगला प्रतिसाद मिळाला. त्यासाठी एक दिवशीय पॅकेज तयार करण्यात आले. मात्र अल्प कर्मचाऱ्यांमुळे याची व्याप्ती वाढवता आली नाही.

मुंबई-ठाणे या महानगरांमध्ये अनेक औद्योगीक संस्था, नगरपालिका, नगरपरिषदा, महानगरपालिका यांच्या मार्फत रोपवन वनविकास महामंडळाने करुन दिली तर कामे उत्कृष्ठ होतील व वनविकास महामंडळासही महसूल प्राप्त होईल या उद्देशाने टर्नकी तत्वावर सदर रोपवने करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. अशी कामे प्राधान्याने वनविकास महामंडळामार्फत करण्याबाबत औपचारिक पत्रही निमामित करण्यात आले.

मात्र संबंधीत यंत्रणेला विश्वास देणे आवश्यक होते. त्यासाठी प्रादेशिक व्यवस्थापक श्री. ए. आर. चढ्ढा साहेब यांच्यासोबत दर आठवड्यातील एक दिवस यंत्रणेच्या प्रमूखांना भेटण्यासाठी जाऊ लागले. मुंबई, नवी मुंबई तसेच ठाणे महानगरपालिकेचे आयुक्त ओएनजीसी, बीपीसीएल, रेल्वे अशा यंत्रणातुन कामे मिळविण्यात यश आले.

टर्नकी रोपवनां अंतर्गत यंत्रणेला तिसऱ्या वर्षी रोपवन हस्तांतरण करताना ९०% रोपे जिवंत असणे

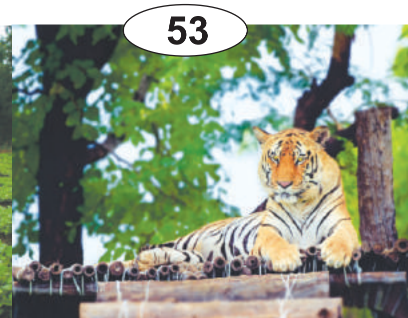

आवश्यक होते. टर्नकी रोपवनचा अनुभव कोणालाच नव्हता. मात्र कोणत्याही परिस्थितीत रोपवने यशस्वी करण्यासाठी सर्वजण उत्सुक होते.

मुंबई महानगरपालीकेच्या हद्दीत मुलुंड व देवनार येथे डंपींग ग्राऊंड आहेत. दररोज हजार ट्रक मुंबईतील कचरा घेवून येथे येतात. या कचऱ्यामध्ये प्लास्टीक, कागद, काचा, खिळे अशा गोष्टींचा समावेश असे. ओला व सुका कचरा एकत्रच डंप केला जाई. तसेच कचऱ्याची दुर्गंधी सर्वत्र पसरली होती. अशा ठिकाणी रोपवन करण्याचे आव्हान वनविकास महामंडळाने स्विकारले. मृत कचरा ढिगाऱ्याची निवड करण्यात आली. या ठिकाणी काम करताना तोंडाला रुमाल तसेच पायात व हातात शूज व ग्लोव्हज आवश्यक होते. सर्वप्रथम १ मी x १ मी या आकाराचे खड्डे खोदण्यात आले. काही दिवस खड्डे तसेच ठेवून त्याततील उष्णता कमी करण्यात आली. त्यानंतर बाहेरून पोयटा माती आणून ते खड्डे भरणे. तसेच ६ फुट पेक्षा उंच रोपे आणून त्याची लागवड केली. सुरु, ऑस्ट्रेलियन बाभूळ, करंज अशा प्रजातींची ४५६८ रोपे लावण्यात आली व टँकरने पाणी देण्याची व्यवस्था केली. तीन वर्षात रोपांची वाढ उत्कृष्ठ झाली. या क्षेत्राचा चेहरा-मोहरा बदलला. जेथे नाकाला रूमाल जावे लागे तेथे लोक फिरण्यासाठी येवू लागले.

महाराष्ट्र रेल्वे विभागाला एका प्रकल्पात कांदळ रोपांची लागवड करायची होती. वनविकास महामंडळाने हे काम हाती घेतले. घोडबंदर येथील क्षेत्राची निवड करण्यात आली. खारफुटीचे रोपवन करणे सोपे नव्हते. त्यासाठी तीवरची रोपवाटीका निर्माण करणे आवश्यक होते. तसेच काम फक्त ओहोटी असतानाच करता येत होते. चिखलातुन आत जावून रोपे लावणे सोपे नव्हते मात्र कर्मचाऱ्यांनी हे आव्हान यशस्वीरित्या पेलले. महाराष्ट्र रेल्वे कार्पोरेशनच्या आर्थिक मदतीने घोडबंदर येथे ८५०० रोपांची लागवड करण्यात आली. रोपवन अत्यंत यशस्वी झाले. आजही घोडबंदरला आता घनदाट कांदळवने निर्माण झाली आहेत याची यशस्विता लक्षात घेवून नंतर ओएनजीसी साठी वाशी येथे तर ठाणे महानगरपालिका यांच्या आर्थिक मदतीने वाघबिळ येथे १९१४५ खारफुटी रोपांची लागवड करण्यात आली. पालकमंत्री गणेश नाईक यांच्या हस्ते सदर रोपवनाची सुरुवात करण्यात आली. हे रोपवनही यशस्वी झाले.

सदर रोपांची यशस्विता पाहून तत्कालीन राज्यपाल महोदयांनी वनविकास महामंडळाने राजभवन येथे कांदळवन रोपांची लागवड करावी असा आग्रह धरला.राजभवनचा परिसर खडकाळ होता व कांदळवनासाठी योग्य नव्हता. मात्र महोदयांनी प्रयत्न करा असे सांगितल्याने तेथेही काही रोपे लावण्यात आली. मा. राज्यपाल यांनी स्वतः सर्व वनविकास महामंडळाच्या कर्मचाऱ्यांचा सत्कार केला.

त्यानंतर नवी मुंबई महानगरपालिकेसाठी रस्तादुतर्फा लागवड नेरुळ येथे करण्यात आली. पनवेल - जेएनपीटी या NH 413 रस्त्यांच्या मेडीयनवर रोपे लागवड करण्यात आली. त्यासाठी NHAI च्या मार्गदर्शक सुचनांचा अभ्यास करण्यात आला. त्यावेळचे व्यवस्थापकीय संचालक श्री. जे. एन. सक्सेना यांनीही रोपवनाचे कौतुक केले.

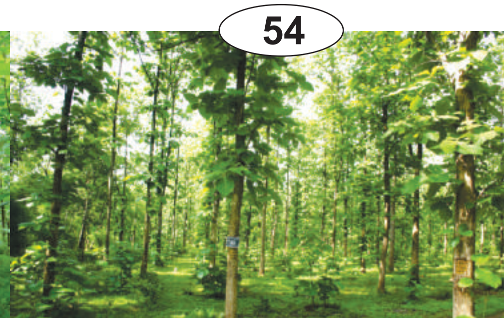

प्रादेशिक व्यवस्थापक उत्तर चंद्रपूर म्हणून माझे अनुभव

डॉ. शेषराव हिं. पाटील

ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्प ते वनविकास महामंडळ

दिनांक 16 /7/2009 रोजी ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पातून प्रादेशिक व्यवस्थापक, उत्तर चंद्रपूर प्रदेश पदावर रुजू झालो. रुजू झाल्याबरोबर ढीगभर टपाल, लिलावासाठी प्रस्तावित किंमतींना मंजुरी देणे, दोन वार वर प्रस्तावित बोलींना तीन वार मंजुरी देणे, विभागीय चौकशी इत्यादी फाईल्स व सर्वच तातडीचे इत्यादी पाहून पहिल्यांदाच शाळेत गेलेल्या मुलाला घरी पळून जावेसे वाटावे तसे पहिल्याच ऑफिसमध्ये पुन्हा जाऊन बसावे असा अशासकीय अविचार मनात येऊन गेला. थोडा वेळ तसाच शांत बसून होतो इतक्यात पीए ने येऊन ऑफिस मधील लोक आपणास भेटू इच्छितात म्हणून सांगितले. मी जरा सावरलो व त्यांना पाठवायला सांगितले. औपचारिक स्वागत व परिचय झाला. येथे पदस्थापना झाली म्हणजे पुढे येईल ते काम करणे क्रमप्राप्तच होते. मी काम सुरू केले खरे परंतु कामात मन लागत नव्हते. पाच वर्ष पूर्ण संरक्षणाचे काम केल्यानंतर वृक्षतोड करायची व साग रोपवन करायचे हे काम मनाला पटत नव्हते. मात्र यांत्रिक पणे काम सुरू होते. याच दरम्यान ताडोबाचे मोहरली येथील प्रवेशद्वारावरील सोवेनियर शॉप चे उद्घाटनाचे निमंत्रण मिळाले. या कार्यक्रमासाठी मोहरली येथे पोहोचलो असता तेथे स्थानिक अधिकारी, पत्रकार वगैरे हजर होते.. कार्यक्रमाला थोडा वेळ असल्याने आम्ही तेथे टाकलेल्या खुर्च्यावर गप्पा मारत बसलो. एका पत्रकाराचे माझ्याकडे लक्ष गेले व सर आपण सध्या कोठे आहात असे त्यांनी विचारले. ही मंडळी ताडोबात असताना अधून मधून भेटत असत. मी म्हणालो वन विकास महामंडळात आहे. मनोहर सप्रे मिश्किल पणे म्हणाले,''अहो शासकीय अधिकारी हे नाटकातील पात्राप्रमाणे असतात, त्यांना जो रोल दिला तो करावा लागतो कधी रामाचा, तर कधी रावणाचा.

म्हणजे वन विकास महामंडळ रावणाची भूमिका करते असे त्यांनी सांगून टाकले. यामुळे मी अधिकच अस्वस्थ झालो व खरंच का वनविकास महामंडळ रावणाची भूमिका करते असा विचार करू लागलो.

राम की रावणाची भूमिका ??

मी मागील काही दिवसात जंगलात फिरताना ताडोबाचे, प्रादेशिक विभागांचे व वन विकास महामंडळाचे क्षेत्र पाहतच होतो. सर्वत्र वन्य प्राणी, पक्षी व वनस्पती सारख्याच होते. महामंडळाचे क्षेत्रात साग रोपवने दिसत हाच काय तो फरक. दरवर्षीचे 'ओव्हरवूड रिमूव्हल' क्षेत्राचा अंदाज घेतला असता 1% पेक्षाही कमी होता.मात्र याबाबत काही शास्त्रीय अभ्यास झाला आहे काय याचा शोध घेत असता गोगटे साहेबांशी बोललो. त्यांनी याबाबत त्यांचा व डॉ. अनमोल कुमार यांचा "एन इकॉलॉजिकल ऑडिट ऑफ टीक प्लांटेशनस इन वेस्ट चंद्रपूर प्रोजेक्ट डिव्हिजन" या इंडियन फॉरेस्टर मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या शोध पत्रिकेचा संदर्भ सांगितला. मी, तो एप्रिल 1993 च्या अंकातील पेपर शोधून काढला व वाचला व त्याची प्रतही जवळ काढून ठेवली. हा पेपर वाचल्यानंतर माझे समाधान झाले. वन विकास महामंडळाचे कामामुळे जैवविविधता धोक्यात येत असल्याचे कारणावरून 1987 पासून काम बंद करण्यात आले होते असेही वाचण्यात आले. मात्र या पेपरमध्ये हा आरोप अनाठाई असल्याचे आढळून आले होते. हा अभ्यास करताना त्यांनी मामला व जुनोना भागातील प्रत्येकी दोन सुमारे वीस वर्षे जुनी रोपवने व त्या शेजारील रोपवन न केलेली क्षेत्रे व ताडोबातील पूर्ण संरक्षित क्षेत्र यातील वनस्पती विविधतेचा नमुना क्षेत्रातील गणना करून तुलनात्मक अभ्यास केला होता. या अभ्यासा वरून त्यांनी हा निष्कर्ष काढला होता. ओव्हर वूड रिमुव्हलचे काम करताना प्रति हेक्टर 40 झाडे राखून ठेवली जातात व त्यातही अर्धी फळझाडे व अर्धी इतर झाडे राखली जातात, नदीनाल्याच्या काठावरची झाडेही राखून ठेवली जातात. त्याशिवाय ग्रीड लाईन, सेक्शन लाईन यावर देखील झाडे तोडली जात नाहीत व त्यामुळे जैवविविधतेवर फारसा परिणाम होत नाही. तोडलेल्या क्षेत्रांमध्ये गवत व कोवळी पालवी येते व बऱ्याचदा शाकाहारी प्राणी तेथे आकर्षिले जातात. हा भाग 'इकोटोन' प्रमाणे काम करतो.याचा काही प्रमाणात नवीन रोपनांवर परिणाम होतो व त्यासाठी काही भागात झाडाच्या फांद्यांचे कुंपणही करावे लागते. आता मी या विषयावर कुणाशीही बोलायला तयार होतो. अपेक्षेप्रमाणे तीन-चार दिवसात काही पत्रकार मंडळी मला भेटायला आली व वन विकास महामंडळ जैवविविधता नष्ट करीत आहे व त्यामुळे मानव वन्यजीव संघर्ष वाढत आहे असे त्यांना वाटत असल्याचे सांगू लागले. मी त्यांना वन विकास महामंडळाचे कामांमुळे जुनी पक्व झाली झाडे काढले जातात व त्या जागी नवीन झाडे लावली जातात हे सांगितले. या कामामुळे लोकांना आवश्यक असलेले लाकूड बाजारात उपलब्ध होते, हजारो लोकांना रोजगार मिळतो, चोऱ्या होत नाहीत, परदेशातून लाकूड आयात करावे लागत नाही व यापासून आवश्यक महसूलही मिळतो हे सांगितले. त्यामुळे त्यापत्रकारांचे समाधान झाले. मी त्यांना केव्हाही क्षेत्रभेटीसाठी यायचे निमंत्रणही दिले व महामंडळाचे क्षेत्रात प्रत्यक्ष प्राणी दाखविण्याचे आश्वासनही दिले. त्यामुळे याबाबत काहीही वृत्त आले नाही.

वनविकास महामंडळातील वन्यजीव संवर्धन

क्षेत्रात फिरताना स्थानिक कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या क्षेत्रातील आढळणाऱ्या प्राण्यांबद्दल मी विचारत असे व याबाबत क्षेत्रीय कर्मचाऱ्यांमध्ये फारशी जाण व जागरूकता नसल्याचे माझे लक्षात आले. तेंव्हा मी विभागनिहाय क्षेत्रीय कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षण शिबिर ठेवले. त्यात वनविकास महामंडळाच्या कामाबरोबरच वन्यजीव संवर्धन व त्याचे महत्त्व तसेच त्यांच्या क्षेत्रात आढळणाऱ्या वेगवेगळ्या प्राण्यांची माहिती दिली. एक- दोन कार्यशाळांना ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाचे क्षेत्र संचालक अथवा सहाय्यक वनसंरक्षक यांनाही बोलावले. वाघ व बिबट सारख्या प्राण्यांचे बाबतीत एक साप्ताहिक प्रपत्रही सुरू केले. चा योग्य परिणाम झाला व त्यांचे काम करत असताना त्यांनी वन्य प्राण्यांकडेही लक्ष द्यायला सुरुवात केली. वनविकास महामंडळाचे क्षेत्रातून जाणाऱ्या चंद्रपूर मुल व चंद्रपूर आलापल्ली या रस्त्यांवर वन्य प्राण्यांचे नेहमीच अपघात होत असतात अस्वल, चितळ असे प्राणी अपघातात मरत असत. असेच एकदा मुल रोडवर अपघातात अस्वलाचा मृत्यू झाला होता. मी स्वतः विभागीय व्यवस्थापकांसोबत घटनास्थळी पोहोचून क्षेत्रीय कर्मचाऱ्यांना मार्गदर्शन केले व तेथून परतताना संबंधित कार्यकारी अभियंता यांच्याशी असे अपघात टाळण्यासाठी अशा क्षेत्रात वेग नियंत्रक लावण्याबाबत विनंती केली.

झरण परिक्षेत्रातील तृतीय वर्ष साग रोपवनातील (कक्ष 221,2007,20 हेक्टर)रोपांचे शेंडे वाळण्याचा रोग

एका पाहणी दरम्यान उत्कृष्ट काम झालेल्या तिसऱ्या वर्षाच्या सुमारे दोन मीटर उंचीच्या रोपांचे शेंडे वाळत असल्याचे दिसले. सुमारे दहा टक्के झाडांमध्ये हे दिसतहोते. स्थानिक अधिकारी व कर्मचाऱ्यांशी चर्चा केली असता हुमणी अळी (Root grub) मुळे हे होत असावे असे त्यांनी सांगितले. मात्र दोन-तीन झाडांची मुळे खोदून पाहिले असता असे काही दिसले नाही. जबलपूर येथील ट्रॉपिकल फॉरेस्ट रिसर्च इन्स्टिट्यूटच्या संचालकांना या समस्येबाबत पत्र दिले असता त्यांनी सात दिवसात त्यांची टीम पाठवली. डॉ. आर. के. वर्मा व डॉ. एन. राय चौधरी यांनी तीन चार दिवस पाहणी करून काही नमुने सोबत घेऊन गेले. एका महिना भरात त्यांचा रिपोर्ट आला. त्याप्रमाणे झान्तोमोनास नावाच्या जिवाणूमुळे हे शेंडे वाळत असल्याचा निष्कर्ष त्यांनी काढला होता. यावर उपाय म्हणून 10 ग्रॅम स्ट्रेप्टोसायकलिन व 100 मिली मोनोक्रोटोफॉस् 100 लिटरमध्ये मिसळून प्रतिरोप 250 मिली द्यावे असे त्यांनी सुचवले. काही रोपवनांमध्ये टीकस्केलेटनायझर व टिकडिफॉलीएटरचा प्रादुर्भाव आढळला होता. त्यासाठी जैविक नियंत्रण म्हणून ट्रायकोग्रामा या प्यारासाईटची एक लाख प्रतीहेक्टर अंडी तेथे टाकण्याचे त्यांनी सुचविले होते. याशिवाय अल्फामेथ्रीन किंवा सायपरमेथ्रीनचा स्प्रे पानांवर मारण्याचे त्यांनी सुचविले होते.

मध्य चांदा प्रकल्प विभागातील तीन दुर्मिळ वृक्ष प्रजाती

मध्य चांदा वन विभागातील क्षेत्रे जैवविविधतेच्या दृष्टीने समृद्ध असल्याचे दिसत होते. या क्षेत्रात फिरताना खालीलप्रमाणे 3 दुर्मिळवृक्षप्रजाती आढळल्या होत्या.

१.माकड्या चार

Buchnania angustifolia : Anacardiaceae

मध्य चांदा वनप्रकल्प विभागातील कन्हार गाव परिक्षेत्रात कक्ष 34 मध्ये माकड्याचार नावाची प्रजाती आढळली. याची पाने चारोळी पेक्षा लहान व लांबट असतात. डीओवीट यांच्या फ्लोराप्रमाणे या झाडाची गोडंबी चारोळीपेक्षा अधिक चांगली असल्याचा उल्लेख आहे.

२.**कवठी Limonia acidissima: Rutaceae**

कक्ष 30 मधील कुपात पाहणी करताना तोडलेल्या झाडांपैकी कवठासारखे दिसणारे एक झाड दिसले.हे कवठ नसून कवठी आहे असे मजुरांनी सांगितले. पानांची रचनाही वेगळी होती व त्यांना कवठांच्या पानासारखा विशिष्ट सुगंध नव्हता. हे झाड मी पहिल्यांदाच पाहत होतो. ओ वीट यांचे फ्लोरामध्ये ही झाडे काहीशी दुर्मिळअसल्याचा उल्लेख आहे

3. रगतरोहन

Ochna obtusata : Ochnaceae

तोहगाव परिसरात कक्ष 56 मध्ये एका पाहणी दरम्यान एक चमकदार पिवळ्या फुलांचे झाड आढळले. हे लहान आकाराचे झाड होते मात्र असे झाड मी कधीही पाहिले नव्हते. तपासले असता ही प्रजाती Ochna obtusataअसल्याचे समजले.

सागा ला प्राप्त झाली विक्रमी किंमत

वनविकास महामंडळाचे काम अतिशय शिस्तबद्ध होते. कुपांचे काम झाल्याबरोबर माल आगारावर वाहतूक होईल व तातडीने विकला जाईल असा सर्वांचा प्रयत्न असे. यामुळे लाकडांना चांगला भाव मिळत असे. लॉगिंग करताना उत्कृष्ट लाकूड काढले जाईल असा प्रयत्न असे. ब्रह्मपुरी विभागातील सिंदेवाही आगारावर 1.76 घनमीटरचे एकच साग लाकडाला विक्रमी 2,28,500 रुपये इतकीतर दुसरे साग लाकूड 2.734 घनमीटर चे होते त्यास 2,57,500 रुपये एवढी किंमत प्राप्त झाली होती. हा एक उच्चांक होता.

कर्तव्य

ओमप्रकाश एम. डेरे

तटस्थ राह तु...तटस्थ राह..
..अरे वनधिकाऱ्यांना छाती ठोकून तु सलाम करतोस
जंगलात तु वन-वन फीरतोस.
वन्यजीव, पशूप्राण्याचे वन-वणव्यापासुन तूच
रक्षण करतोस.
तटस्थ राह तू तटस्थ राह...
...अरे कष्टातील कामाचे, वनोपजाचे, वनकर्मचाऱ्यांचे
तूच समायोजन करतोस.
कर्तव्यावर असतांना वनोपजावर घाव घातलेली कूऱ्हाड,
तूच जप्त करतोस, वेळ प्रसंगी तूच कूऱ्हाड चालवतोस..
जरी शस्त्र हातात नसले तरी विचाराची व आकलनाची
गोळाबेरीज लावून तूच समोर चालतोस..
तटस्थ राह तू.. तटस्थ राह.
कर्तव्यावर असतांना तूच संकटास तोंड देऊन
तूच संघर्ष करतोस तूच जीवनाच्या आत्मविश्वासाची
तलवार घेऊन काढतोस.
कर्तव्यावर असतांना एकत्र तु काम कर
सत्य काम, सत्य लेखन, सत्य वचन, सत्य विचार
कर्तव्य तटस्थ राहिल...
आम्ही झूकणार नाही....
आम्ही झूकणार नाही....

वन कामगार

अरे कणा कणात धैर्याने करतो तो काम
म्हणून म्हणत्यात त्याला कामगार..||धृ||
वनातील वन्यजीव, वनस्पती वृक्षांच्या
प्रजातीची देतो तो माहिती.
वनात फीरतांना सतर्क तो राहतो
वनाधिकाऱ्यांच्या संगतीला जाऊन
स्फूरतीने देतो तो माहिती.
म्हणून म्हणत्यात त्याला कामगार..
दप्तरातील कामे जोखमीने करतो
वन-वणव्याचा, हींस्त्र प्राण्याच्या वेळी
पेटून तो उठतो.
म्हणून म्हणत्यात त्याला कामगार
तूच वनाचा कणा आहे.
तूच वनाचा पाया आहे.
रात्र-बेरात्रीला सोबतीला धावतो
म्हणून म्हणत्यात त्याला वनकामगार.....

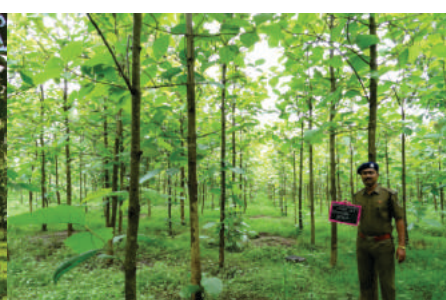
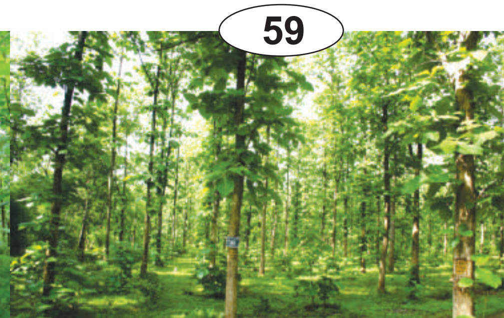

सोनेगाव .. शेळया / मेंढ्या प्रकरण

आर. के. तिवारी

भंडारा वनप्रकल्प विभागाचे (FDCM) चंद्रपुर रेंज मुख्यालय सोनेगाव चारही बाजूने जंगलाने वेढलेले या गावातील लोकांची उपजीविका मुख्यत्वेकरुन एफडीसीएम च्या कामावरच होती. वन्य प्राण्यांची संख्या ही बऱ्यापैकी होती. लागूनच नागझिरा होते. बऱ्याचदा निवासस्थानाच्या मागून बिबट, अस्वल यांच्या हालचाली सुरू असायच्या. मोटार सायकल वर वाघोबाची सुद्धा तीन वेळा भेट झाली होती.

सन १९९८, जानेवारीचा महिना रेंज मध्ये बांबु निष्कासन, साग रोपवन विरळणी, १९९८ रोपवन पूर्व पावसाळी कामे सुरू होती. नुकताच जंगलातून कामे पाहून. संध्याकाळी निवांत मध्ये बसलो होतो, चौकीदारानी सांगितले की सराटीच्या जंगलात काठीयावाडी (मेंढपाळ) लोकांनी डेरे लावले आहेत. जंगलामध्ये शेळया / मेंढ्या चराईस बंदी आहे. लगेच स्टाफ घेऊन निघालो जंगलात पोहोचेपर्यंत अंधार झाला होता. मेढ्यांच्या आवाजाचे दिशेने मार्ग काढत डेऱ्या पर्यंत पोहोचलो. जंगलात काठीयावडींनी डेरे घातले होते. अंदाजे २० डेरे असतील सोबत शेळया, मेंढ्या, उंट व राखणीला मोठे कुत्रे. रात्र झाली असल्याने आणि काठीयावाडींसोबत लहान मुले आणि स्त्रिया असल्याने कोणतीही कार्यवाही करणे धोक्याचे होते. त्यामुळे चौकीदारांना पाळतीवर ठेऊन सोनेगाव ला परत आलो. डोक्यात काय करता येईल विचार सुरू होते. कारण शेळया / मेंढ्या, ऊंट जप्त करुन सरकारजमा (Confiscation) करण्याची कार्यवाही पूर्ण करणेस कमीत कमी एक महिना लागण्याची शक्यता होती आणि इतक्या दिवस हे सर्व सांभाळणे उपलब्ध मनुष्यबळ व संसाधन पहाता आणि काठीयावाडी लोकांचे बाहेरील संबंध विचारात घेता अशक्य नाही पण सोपेही नव्हते.

दुसऱ्या दिवशी सकाळीच स्टाफ सोबत जंगलात पोहोचलो. सुगावा लागल्याने काही डेरे भल्या पहाटे जंगलातून निघून गेले होते.तर दोन डेरे निघण्याच्या तयारीत होते. यांचेवर वनगुन्हा कायदा दाखल करुन २००० शेळया / मेंढ्या व १० ऊंट जप्ती केले, तर सहा मेंढपाळ ताब्यात घेतले. शेळया,मेढ्या व ऊंट सोनेगाव ला घेऊन आलो आणि सहा मेंढपाळ यांना JMFC , साकोली समोर हजर केले. पंधरा दिवसांची न्यायालयीन कस्टडी घेतली. जप्ती जनावरांची माहिती देवून भारतीय वन अधिनियम १९२७ कलम ६१ नुसार कार्यवाही करण्याचे प्रस्तावित असल्याचे न्यायालयास माहिती दिली. पुढील

काही दिवसात चौकशी पूर्ण करून प्रकरण आवश्यक दस्तावेज सह प्राधिकृत अधिकारी, वन विभाग यांच्याकडे मेंढ्या व ऊंट सरकारजमा करण्याचे आदेशा करिता दाखल केले. त्यावेळी वन गुन्ह्यात जप्ती वाहन / साहित्य /जनावरे सरकारजमा करण्याचे अधिकार एफडीसीएम मधील अधिकऱ्यांना नव्हते तर मेंढपाळ यांचे विरुद्ध रोपवनाने नुकसान भरपाई बाबत JMFC , साकोली न्यायालयात प्रकरण दाखल केले. परंतु न्यायालयाने जप्ती जनावरांना सुपुर्दनाम्यावर परत करण्याचे आदेश दिले. प्रकरण भारतीय वन अधिनियम १९२७ कलम ६१ नुसार प्रस्तावित असल्याने असे आदेश देणे ल्इण यांचे अधिकार क्षेत्रात नव्हते त्यामुळे लगेच दिवाणी न्यायालयात रिविजन करिता अपील केली आणि आमच्या बाजूने निर्णय आला. दरम्यान कालावधीत. राजकीय सामाजिक तसेच असामाजिक तत्वाकडून बराच दबाव आला. परंतु वरिष्ठ अधिकारी सोबत होते. सर्व कर्मचारी दमतीला होते. त्यामुळे हिम्मत होती. या प्रकरणात थोडी सुद्धा चूक भोवणार होती. त्यामुळे फार काळजीपूर्वक प्रकरण हाताळले. सोनेगाव येथे ऑफिस परिसरात शेळया / मेंढ्याना ठेवण्यासाठी तात्पुरते बांबु चे कुंपण तयार केले. लागून असलेल्या जंगलाजील बिबट्याच्या तावडीतून यांना सांभाळणे फार जिकरीचे होते. रात्रपाळीत चौकीदार ठेवले. रात्री मेंढ्यांचे आवाजाने बिबट येत, बऱ्याचदा चौकीदारांनी पळवून लावले. पण प्रत्येक वेळी शक्य झाले नाही. अश्या एकुण दहा शेळया / मेंढ्या बिबट्याने फस्त केल्या. इकडे बिबट्याला पाहून जवळच बांधलेले ऊंट बिथरून जात. काही वेळा दोरखंड तोडून जंगलात पळून जायचे. मग सकाळी शोध मोहीम सुरू होई. कुठून तरी ऊंट दिसल्याचा निरोप आला की, स्टाफ व चौकदारांची धावाधाव सुरू आणि जीवघेणा पाठलाग करून कसेबसे ऊंट घेऊन स्टाफ सोनेगाव कॉलोनीला पोहचायचे. शेळया / मेढ्यांना जागेवरच खायला चारा देणे त्यांचे आरोग्या करिता नुकसानिचे आहे असे जनावराचे डॉक्टर यांनी सांगितले होते. त्यामुळे चौकीदार दररोज सर्व मेढ्यांना सोनेगाव ते कोका चांदोरी मार्गावर रस्त्याचे सीमेत चराई करिता घेऊन जात जंगलात चरायला नेले तर ज्या कारणमुळे ही सर्व जप्तीची कारवाई झाली होती त्याचेच उल्लंघन होणार स्थानिक पत्रकार, नेते या करिता आधीच आमच्यावर टपलेले होतेच. एकंदरीत ४० ते ५० दिवस ही कसरत सुरू होती या दरम्यान पूर्ण स्टाफ क्षेत्रीय कामे सांभाळून याही कामात सहभागी असल्याने पार दमून गेला होता. कारण Dead पेक्षा Livestock सांभाळणे जास्त थकावणारे होते. दरम्यान एका मेंढपाळ कडून चौकीदार निरनिराळया प्रकारच्या शिट्या वाजवून / हावभाव करुन ऊंट, मेढ्यांना कसे नियंत्रित करायचे हे शिकले होते.

जवळपास ४० दिवसात प्राधिकृत अधिकारी, भंडारा यांचे कडून ऊंट, मेंढ्या सरकार जमा करण्याचे आदेश निर्गमित झाले. लवकरच लिलाव तारीख ठरली. इमारती मालाप्रमाणे धारणा किंमत ठरली. ती मंजुर झाली आणि तो दिवस उजाडला. सर्व तयारी झाली. विभागीय व्यवस्थापक साहेब येणार होते लिलावा करिता. रेंज ऑफिस समोरच्या मैदानात शेळया / मेंढ्या चे लॉट लावले गेले. एका लॉट मध्ये २० मेंढ्या ठेवण्यात आल्या होत्या. सोनेगाव मधील बरेच लोग कुतूहल पोटी लिलाव बघण्यास

पोहोचले. चौकीदार ऊंट घेऊन लिलाव ठिकाणी निघाले. जागेवर ९ ऊंट पोहचले. पुन्हा रात्री चे वेळी एक ऊंट फरार झाला होता.

तपासणीत क्रमांक ८ चा ऊंट फरार झाल्याचे समजले, मग काय ? पुन्हा शोधाशोध सुरू झाली. कोका गावात कळले की रात्री एक ऊंट डोडमाझरी गावाकडे जातांना दिसला. समोर समजल की कारधा कडे गेला. फरार ऊंट अड्याळ च्या जंगलात सोनेगाव पासून तब्बल ३५ - ४० किलोमिटर दूर सापडला. त्याला घेऊन सोनेगाव पर्यंत पोहचण्यास रात्र झाली.त्या दिवशी लिलावात फक्त शेळया / मेंढ्या विक्री झाल्या. सर्व शेळया / मेंढ्या मेंढपाळ यांनीच खरेदी केल्या. काही दिवसांनी ऊंटही लिलावात विक्री करुन मोकळे झालो. या प्रकरणी मेंढपाळ यांच्यावर नुकसान भरपाई करिता JMFC, साकोली यांचे न्यायालयात बरीच वर्षे प्रकरण सुरू होते. तारीख पे तारीख होत गेली. सहा पैकी दोन मेंढपाळ राहिले, त्यांनीही न्यायालयात हजर होणे बंद केले. मी RFO चा DM झालो. पण प्रकरण सुरूच होते. मी सेवानिवृत्त झाल्यावर सन २०२० मध्ये मला समझोता करण्यास भंडारा न्यायालयात बोलाविण्यात आले. त्यावेळी Covid - 19 ची दुसरी लाट सुरू होती. न्यायालयाने सांगितले की या प्रकरणातील एकही मेंढपाळ आता जिवंत नाही अशी माहिती आहे. तेव्हा प्रतिवादी यांचा शोध लागत नाही. असे कारण समोर करून तब्बल २३ वर्षानंतर प्रकरण न्यायालयाने कोणत्याही निष्कर्ष प्रत न येता निकाली काढले.

मेंढपाळ गुजरातच्या कच्छ जिल्ह्यातील रबारी समाजाचे. साधरणतः मेंढपाळ दिवाळी झाली (ऑक्टोबर - नोव्हेंबर) की लगेच बाहेर पडतात. पुढच्या वर्षी पावसाची चाहुल लागली की घरी परततात. गावातील नेहमीच्या दुष्काळामुळे व गावरान नाहीशी झाल्याने स्वतःचे उपजिविकेसाठी व मेंढ्यांना चारा देणेसाठी या समाजाला निरंतर वर्षातून ८ ते १० महिने भटकंती करावी लागते. या लोकांची खरच कीव येते पण वनाचे नुकसान होत असल्याने कार्यवाही करणे भाग पडते.

ऊंट, शेळया / मेंढ्या जंगलात जप्ती करुन विक्री करण्याची एफडीसीएम ची ही पहिलीच वेळ होती. या करिता चंद्रपूर रेंज मधील सर्व स्टाफ ला उत्कृष्ठ काम केल्याबद्दल अध्यक्ष, एफडीसीएम यांचे हस्ते मा. व्यवस्थापकीय संचालक एफडीसीएम यांचे उपस्थित विभागीय व्यवस्थापक कार्यालय, भंडारा येथे मोठ्या समारंभात प्रशस्तीपत्र व रोख स्वरुपात बक्षीस वितरण करण्यात आले. विशेष करून चौकीदारांचे विशेष कौतुक करण्यात आले. या प्रकरणाचे संपूर्ण दस्तावेज भंडारा अधिवक्ता बार असोसिएशन केस स्टडी करिता मागितले. विशेष म्हणजे सन २००६ मध्ये मी RFO सालेघाट असताना काठीयावाडी (मेंढपाळ) यांना मध्यप्रदेश मधून पारशिवनी तालुक्यात जायचे होते. त्यांनी मला सालेघाट चे जंगल क्रॉस करण्याची परवानगी मागितली तेव्हा वनरक्षक यांचे देखरेखित त्यांना जंगलातील रस्त्यांनी जाण्याची परवानगी दिली.

या सर्व प्रकरणात तत्कालीन विभागीय व्यवस्थापक भंडारा व सहाय्यक व्यवस्थापक यांचे मोलाचे मार्गदर्शन आणि माझ्या अधिनस्त कर्मचाऱ्याचे सहकार्य मला लाभले.

एफडीसीएम मधील माझी शेवटची पाच वर्षे...

आर. के. तिवारी

दि. १५/१२/२०१४ रोजी वन प्रकल्प विभाग, नागपूर इथे विभागीय व्यवस्थापक या पदावर रुजू झालो...! क्षेत्रिय कामा शिवाय.. बीज घटक.. टर्न की प्रकल्प... राजभवन जैव विविधता उदयान... बोर निसर्ग पर्यटन संकुल.. आणि मुख्यालय विभाग असल्याने..शउ-ऑफिस संबंधित कामे... अशी विविध प्रकारची कामे विभागा मध्ये होतो...RFO या पदावर जवळपास १२ वर्ष नागपुर वन प्रकल्प विभागात काम केले असल्याने...क्षेत्रीय काम व स्थानिक परिस्थितीत बऱ्यापैकी माहीती होतो... शिवाय MD ऑफिस मध्ये योजना कक्षात ४ वर्षे काम करण्याचा अनुभव होता... त्यामुळे क्षेत्रीय व ऑफिस कामावर लवकरच पकड बसली...!

नागपुर वन प्रकल्प विभागात रुजू होताच...विभागाचा सन २०१६-१७ ते २०२५-२६ या कालावधीचा तिसरा व्यवस्थापन आराखडा लिहिण्याचा योग आला... या करिता वन विभागा सारखे वेगळs Working Plan Division एफडीसीएम मध्ये नाही...! एफडीसीएम चे वनक्षेत्र...वन विभागाच्या तुलनेत कमी असले तरी...National Working Plan Code 2014 नुसार... विभागच्या Management Plan मध्ये सर्व चॅप्टर कव्हर होणे आवश्यक होते...तेव्हा मेहेनत तेवढीच होती...! क्षेत्रीय अधिकारी/कर्मचारी यांनी... नियमीत क्षेत्रीय कामे सांभाळून... उपलब्ध मनुष्य बळ आणि संसाधनांचा उपयोग करुन डेटा तयार केला... काही प्रसंगी प्राप्त डेटा चे Ground truth Verification करुन खात्री करण्यात आली...! Management Plan ला पुस्तकाचे स्वरुप देण्यास आणि डेटा संकलन करण्यास....श्री अरुण खंडारे, कम्प्युटर ऑपरेटर..श्री प्रदिप देशमुख, सर्वेअर यांनी बरीच मेहेनत घेतली...आणि नागपुर वन प्रकल्प विभागाचा एक बऱ्यापैकी Management Plan तयार झाला ...आणि त्याला मान्यता मिळाली....! या कामामध्ये वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचे भरपुर सहकार्य आणि मार्गदर्शन लाभले...! Standing Consultative committee समोर... एक वेळा सेमिनरी हिल्स येथील वन सभागृहात व .. एक वेळा MD ऑफिस मधील कॉन्फरन्स हॉल मध्ये Draft Management Plan चे १५० ते २०० स्लाइड चे

सादरीकरण करण्याचा एक चांगला अनुभव होता...!

नागपूर प्रकल्प विभागात विभागात साग रोपवने... मिश्रा प्रजाती रोपवना चे तुलनेत...जास्त यशस्वी आहेत...! जंगलात... तृणभक्षी प्राणी... वाईल्ड बोअर.. चे प्रमाण जास्त असल्याने शिवाय गावातील पाळीव जनावरांना चराई करीता जंगला शिवाय दुसरा पर्याय नसल्याने... मिश्र प्रजाती रोपवने घेणे शहाणपणाचे वाटले नाही... त्यामुळेच सन २०१५ पावसाळयात WCL CSR निधीतून वन विभागाच्या Afforestation Working Circle क्षेत्रावर... मिश्र प्रजाती रोंपवन घेण्याचे टाळले... त्यामुळे नाराजी सुद्धा पत्करली...! महाराष्ट्र शासनाच्या ५० कोटी वृक्ष या महत्वाकांक्षी कार्यक्रमांतर्गत... सन २०१६ पावसाळा वगळता... प्रत्येक वर्षी साग रोपे व .. काही प्रमाणात खैर व रोपे लागवड करण्यावर जास्त भर दिला... ! Afforestation Working Circle आणि Improvment Working Circle मध्ये सुद्धा.. योग्य क्षेत्र निवडून ... साग/खैर रोपे लागवड केली.. आणि रोपवने यशस्वी झाली...! कोणतेही रोपवन यशस्वी होणे करीता... जमिनीचा पोत.. लागवड कालावधी... Planting Stock आणि पुढील तीन वर्ष Cultural operations फार महत्त्वाचे असतात... पावसाळा सुरू होताच.. जितक्या कमी कालावधीत लागवड पुर्ण होईल... तितके रोपवने यशस्वी होण्याचे प्रमाण जास्त .. वाढ एक सारखी व जोमदार होते..! सन २०१८ पावसाळयात ... मजुरांच्या कमतरतेमुळे चंद्रपूर प्रदेशातून साग जड्या उशिराने प्राप्त झाल्या ... त्यामुळे साग जडी लागवड माहे ऑगस्ट पर्यंत लांबली आणि प्रस्ताव प्रादेशिक कार्यालय ला सादर केला. लवकरच प्रस्ताव MD ऑफिस ला पोहोचला... आणि मंजुरी मिळाली ...! सन २०१९ मध्ये रामडोंगरी रोपवाटीकेत एकुण १००० बेड ची साग रोपवाटिका तयार झाली... आता सन २०२० पावसाळयात.. आणि भविष्यात साग रोपवना करिता ... वेळेवर साग जड्या मिळण्यात अडचण नव्हती...! साग जडी च्या बाबतीतं नागपुर विभाग स्वावलंबी झाले... नेहमीचा प्रश्न मिटला...! या करिता श्री बागडे AM आणि श्री ईडपाते वनरक्षक यांनी खुप मेहेनत घेतली...! विभागात सागाची रोपवने उत्कृष्ठ होती... हे पाहून NTPC मौदा यांनी... त्यांचे कार्बन क्रेडीट फंडातून... नागपुर विभागास... सन २०१७ ते २०१९ Mandatory रोपवना मध्ये एकुण दोन लक्ष साग रोपे लागवडी करिता १.२० कोटी निधी दिला... आणि त्यामुळे एफडीसीएम च्या निधीची बचत झाली ...!

Felling and Regeneration प्रस्तावास मंजुरी प्राप्त झाली की .. दर वर्षी निष्कासन कामे सुरू होण्यापूर्वी ... कार्यशाळा घेऊन सर्व अधिकारी / कर्मचारी यांची कामा बाबत उजळणी होत असे ... त्यामुळे सर्व अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना कामाची बऱ्यापैकी माहिती होती. ...! श्री एस के सुद साहेब यांनी लिहिलेले 'निष्कासन कामाबाबत मार्गदर्शक सूचना' हे पुस्तक सर्वांकडे होते ... आणि त्यातील सूचनांचे तंतोतंत पालन होण्याकडे सर्वांचा भर असल्यामुळे ... निष्कासनाची कामू उत्कृष्ट झालीत ... Chok Timber काढणे / साजा.. बिजा .. सालई.. मोवई ... ई. प्रजाती इमारतीची साल काढणेवर (Debarking) भर दिला ... त्यामुळे लॉगिंग सुधारली .... मिश्र प्रजाति इमारती माल विशेषतः मऊ इमारती (Soft Wood) खराब झाला नाही आणि सरासरी दर चांगले प्राप्त झाले ...

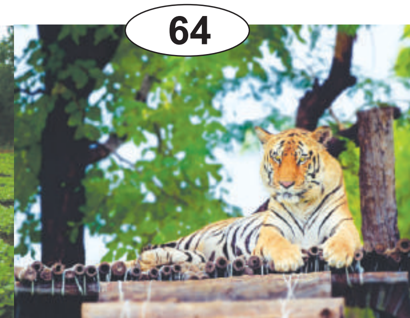

खरेदीदारांना कडून चांगला प्रतिसाद मिळाला ... त्यामुळे विक्री आगारातील तहकुब इमारती मालाचे प्रमाण अत्यल्प राहिले ... !

विभागीय व्यवस्थापक चे प्रमोशन झालेवर ... पवनी डेपो येथे बांबू व इमारती मालाचा पहिला लिलाव केला ... यापूर्वी RFO ... असताना सन १९८४ मध्ये डोंगरावर डेपोला श्री मार्डीकर साहेब डीएम असताना ... मी त्यांचे उपस्थितीत काही प्रसंगी बीड घेत होतो .... नंतर असा प्रसंग आला नाही...! AM चे प्रमोशन झालेवर...MD ऑफिस मध्येच काम केले ... त्यामुळे लिलावाशी काही संबंध नव्हता ...! सालेघाट RFO असताना श्री एस एस पाटील सर तत्कालीन विभागीय व्यवस्थापक नागपुर यांची ... लॉट ची धारणा किंमत लावणे व लिलाव करण्याची पद्धत ... मला खूप आवडली होती...! हाच अनुभव घेऊन... पवनी डेपो मधील पहिला लिलाव विभागात रुजू झाल्यानंतर पंधरा दिवसानेच केला... आणि कॉन्फिडन्स आला...! लिलावा आधी लॉट चे ग्रेडिंग करुन धारणा किंमत लावणे एक जिकरीचे काम होते .. हे काम सहाय्यक व्यवस्थापक यांचे असले तरी .. आम्ही नेहमी सोबत राहून १००% लॉटची तपासणी केली ... आणि मालाची सद्यस्थिती .. मागील सरासरी प्राप्त दर ... बाजारातील मागणी... विचारात घेऊनच धरणा किंमत लावल्या ...! शिवाय विभागात ... मागिल काही वर्षांपासून विक्री न झालेला जुन्या इमारती मालाची मोक्का स्थिती पाहून...एक निश्चित किंमत ठरवून... विल्लेवाट लावली ...! सन २०१७ शेवट पर्यन्त ... एक वर्षा पेक्षा जास्त जुना इमारती होते ... असे सर्व लिलाव यशस्वी रित्या पार पडलीत ... यात तत्कालीन सहायक व्यवस्थापक यांचे पूर्ण सहकार्य होते ...! संबंधित आगार RFO व इतर कर्मचारी ... यांनी सुद्धा लॉटींगची ... लिलावानंतरची कामे ... जवाबदारीने पार पाडलीत ... आणि त्यामुळे खरेदीदारांकडून ... लॉगिंग ... ग्रडींग .. मोजमाप .. बाबत केव्हाही तक्रारी आल्या नाहीत ..! समोर नोव्हेंबर २०१७ पासून एफडीसीएम मध्ये E - Auction सुरू झाल्याने ... दिवस भर उन्हात उभे राहून ... घसा कोरडा करत ... लॉट ची बीड घेण्याची मेहनत वाचली ... पण ...घसा ओला करून बीड घेण्यात .. काही औरच मज्जा होती ....!

सन १९९२ मध्ये महाराष्ट्र वानिकी प्रकल्प अंतर्गत Maharashtra Forest Seed Centre, Nagpur ची स्थापना झाली ... बिज संकलन भुखंडा ची निवड करून ... दर्जेदार बियाणे गोळा करणे .. त्यावर शास्त्रीय पध्दतीने संस्करण करणे ... आणि वनीकरण क्षेत्रास पुरवठा करुन .. वनाची उत्पादन क्षमता वाढवीने ... हा मुख्य उद्देश होता ..! सन २०१० जानेवारी मध्ये बीज घटक, नागपुर ला ISO 9001 : 2015 प्रमाणपत्र प्राप्त करणे बाबत कार्यवाही झाली ..! दर्जेदार साग बी संकलना करिता जवळ पास २१५० हे. सागाचे क्षेत्र / रोपवन निवडण्यात आले ... पुन्हा त्यात SS .. SPA .. असे भाग पाडून ... स्त्रोत निहाय कच्चे साग बी गोळा करुन ... प्रक्रिया केल्यावर ... क्वालिटी टेस्टिंग करुन ... असे साग बियाणे एफडीसीएम मधील विविध साग रोपवाटीकेत .. रोपे तयार करण्या करिता वापरले जायचे .. पुढच्या वर्षा करिता कमीत कमी दहा टन कच्चे बी राखुन ठेवतात ... जास्तीचे प्रक्रिया केलेले साग बी १०० ग्रॅम .. २०० ग्रॅम .. ३०० ग्रॅम पॅकेट मध्ये Amzon वर ऑनलाईन विक्री करण्यास सुरूवात झाली .. याला चांगला प्रतिसाद मिळावा .. थेट केरळ ... पासून

पंजाब ... मिझोरम पर्यंत अमेझॉन सवर साग बी मागणी नोंदविल्या गेली ...! Maharashtra Forest Seed Centre, Nagpur कडे मध्य प्रदेश छत्तीसगड सारख्या राज्याकडुन प्रक्रिया केलेल्या साग बियाणाची भरपूर मागणी असते ... परंतु साग बी संकलन कमी होत असल्याने ... मागणी पूर्ण करता येत नाही ... याकरिता बीज संकलन क्षेत्र वाढविणे गरजेचे आहे असे मला नेहमी वाटले व त्या दिशेने नागपूर विभागातील पवनी .. हिवरा रेंज मध्ये काही नवीन साग रोपवन क्षेत्र निवडले सुद्धा ...! भविष्यात प्रक्रिया केलेले साग बियाणे विक्री करुन बऱ्यापैकी राजस्व एफडीसीएम ला प्राप्त होऊ शकेल ...!

सन २०१८ मध्ये नागपुर व वर्धा जिल्ह्यातुन जाणाऱ्या ८० कि. मी. लांब रस्त्यावर क्षेत्रात येणाऱ्या वृक्षतोडीचे काम नागपूर विभागाकडे आले ... जलदगती समृध्दी महामार्ग .. जागेवर सिमांकन अस्पष्ट होते.. तोड करायचे झाडांची यादी पाच वर्षे जुनी होती ... त्यामुळे जागेवरील व कागदावरील परिस्थितीत ... तफावत होती शिवाय काही प्रकरणात शेतकऱ्यांना जमिनीचा माबदला मिळाला नव्हता. त्यामुळे ... काही ठिकाणी लोकांचा विरोध होता .. अश्या बऱ्याच अडचणी असतांना ... मुख्य अडचण होती ती ... झाड तोडणे करिता आवश्यक मजुरांची ..! त्यामुळे या कामाचे E-tender काढलेत ... चार वेळा मुदत वाढ देऊन सुध्दा कोणी निविदा भरल्या नाही ...! शासन स्तरावर कामाच्या प्रगती बाबत तगादा सुरू झाला होता ... शेवटी जंगल कामगार सोसायटी यांचे अध्यक्षांशी संपर्क झाला ... आणि MD ऑफिस मध्ये झालेल्या सभेत ठरलेल्या शर्ती / अटी नुसार ... ऑक्टोंबर २०१८ मध्ये कामास सुरूवात झाली... तत्पुर्वी या कामाकरीता नेमलेल्या RFO श्रीमती तृप्ती ठाकुर यांनी बरीच मेहेनत घेतली ... आणि बरेच तांत्रिक प्रश्न स्वतःचे स्तरावर सोडविले. नागपुर विभागा मधिल जलद गती समृद्धी महामार्ग क्षेत्रात येणाऱ्या झाडे तोडीची कामे, विहित मुदतीत संपली ... सोबत निघालेल्या इमारती लाकूड / जळाऊ बीट ची सुध्दा लिलावाने विक्री झाली. हा एक चांगला हटके अनुभव होता. याच धर्तीवर पुढे सर्व वन प्रकल्प विभागातील कामे पार पडली.

नागपूर वन प्रकल्प विभागाचे विभागीय कार्यालय एफडीसीएम मुख्यालयी असल्याने मुख्यालयातील बऱ्याच कामाची अतिरिक्त जिम्मेदारी होती . 'एफडीसीएम भवन' या मुख्य प्रशासकीय इमारती मध्ये MD ऑफिस आलेवर ती अजुन वाढली. 'एफडीसीएम भवन' प्रशासकीय इमारतीचे बांधकाम पूर्ण झाले वर . Electric transformer, Ac, Ducting, Lighting, furniture, etc etc . पासून समोरचे Garden पर्यंत सर्व कामे नागपुर विभागा मार्फत झाली. या काळात ३५ चे वर E-tender काढण्यात आली. या वेळी इ - निविदा नव्यानेच सुरू झाली होती. सुरूवातीला अडचणी आल्या पण कोणत्याही तक्रारी / तांत्रिक अडचणी न येता ई - निविदा कामे विहित मुदतीत पूर्ण झाली. याकरिता श्री निनावे साहेब उप अभियंता एफडीसीएम यांचे सहकार्य लाभले. श्री देशमुख सर्व्हेअर आणि श्री अरुण खंडारे यांनी E-tender कामात मदत केली. CAG Audit इंटर्नल ऑडिट सुरू झाले की Auditor सर्व प्रथम E-tender च्या नस्ती ताब्यात घेवून तपासणी करीता घेत होते. पण आम्ही E-tender ची कामे फार काळजीपूर्वक केली असल्याने. अडचणी आल्या नाहीत. सन २०१७ मध्ये प्रशासकिय इमारती करिता फर्निचर खरेदी सन २०१८ मध्ये एफडीसीएम करिता रूट

ट्रेनर ब्लॉक खरेदी आणि सन २०१९ मध्ये महाराष्ट्र राज्य मधील सामाजिक वनीकरण विभागाचे ५ सर्कल मधील २६ विभागा करिता १५ लक्ष टिश्यू कल्चर बांबुसा बांबु रोपे खरेदी करिता काढलेले कोटी च्या वर किंमत असलेले काही मोठे E-tender माझ्याकरिता एक परीक्षा, एक चांगला अनुभव होता.

सहाय्यक व्यवस्थापक पासून तर वन रक्षक आणि लिपिक पर्यंतच्या सर्व भरती प्रक्रिया संबंधित कामे रनिंग टेस्ट, वॉकींग टेस्ट, शिवाय RFO लिपिक यांच्यं विभागीय परीक्षा इत्यादी ची सर्व जबाबदारी नागपूर विभागावर सोपविण्यात आली होती. आणि ती उत्कृष्टरित्या पार पडण्यात आली. अधिकारी व कर्मचारी यांच्यातील विश्वासाचे संबंध आणि एक चांगले Team work यामुळेच हे सर्व शक्य झाले होते.

माझे बॅच मेट श्री नौकरकर, DM गोंदिया दिनांक ३०/०६/२०१८ रोजी सेवानिवृत्त झालेवर त्यांचे कडे असलेला भंडारा वन प्रकल्प विभागाचा अतिरिक्त कार्यभार माझ्याकडे आला. वन कामगारांचे न्यायालयीन प्रकरणे सोडल्यास. कामाचा व्याप जास्त नव्हता. या कालावधीत नागझिरा व्याघ्र प्रकल्प येथील कोअर झोन मधील निसर्ग पर्यटन संकुलाचे नूतनीकरण काम सुरू होते. अंदाजपत्रक प्लान मध्ये वारंवार होणारे बदल व त्यामुळे प्रशासकीय मंजूरी च्या चौकटीमध्ये बसविण्या करीता केलेली कसरत खुप आठवते. हा एक वेगळा अनुभव होता. दरम्यान पावसाळा सुरू झाला. आणि वन्यजीव विभागाचे बरेच नियम पाळणे आवश्यक असल्याने काम पूर्ण होण्यास उशीर होत गेला. पण शेवटी वेळेवर पर्यटकांना निसर्ग पर्यटन संकुल उपलब्ध झाले. भंडारा विभागातील OWR अंतर्गत झालेली साग रोपवने फार सुंदर आहेत. या करीता क्षेत्रीय अधिकारी / कर्मचारी यांनी बरीच मेहनत घेतली आहे. जुनी दर्जेदार साग रोपवने वन्यजीव विभागात हस्तांतरित झाल्याने विभागात आला विशेष साग रोपवने राहीलेली नाहीत. सन २०१९ हंगामात पहिल्यांदाच मोहाघाटा TSO मधून १२०० किलो साग बी संकलन करुन नागपुर बीज घटक ला पाठविण्यात आले.

दिं. ३१/१०/२०१९ सेवा निवृत्ती च्या दिवशी संध्याकाळी नवीन भरती झालेल्या नागपुर विभागातील वनरक्षकांना नियुक्तीचे आदेश निर्गत करून नागपुर विभागाचा कार्यभार श्री एस.जी. शंभरकर, सहाय्यक व्यवस्थापक यांना व भंडारा वन प्रकल्प विभागाचा अतिरिक्त कार्यभार श्रीमती दिव्या भारती (IFS) विभागीय व्यवस्थापक गोंदिया यांना हस्तांतरित करुन संध्याकाळी MD ऑफिस ने आयोजीत केलेल्या निरोप समारंभात उपस्थित झालो. आणि 'जिन्दगी का सफर है ये कैसा सफर कोई समझा नहीं कोई जाना नहीं' या गीताने नेहमी करिता एफडीसीएमचा निरोप घेतला.

प्रत्येकाने आपल्या वाट्याला येणारे अनुभव आणि त्यातून मिळणाऱ्या समाधानाचे मूल्य तपासून पाहिली पाहिजेत. जीवनाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी नवनवीन चांगले अनुभव घेणे गरजेचे असते. पण येणाऱ्या कटु अनुभवातुन सुध्दा बरेच काही चांगले शिकता येते हे ज्यांना जमते त्यांना शांततेच्या, आनंदाच्या आणि समाधानाच्या शोधार्थ भटकावे लागत नाही. पण जीवनातले काही अनुभव मात्र 'अक्कलखाती' जमा करावे लागतात. जे अनुभव मनाला भेटून जातात. ते आठवणीच्या स्वरुपात नेहमी जिवंत राहतात. आणि लेखणी च्या स्वरुपात कागदावर उतरतात.

* * *

वन विकास मंडळातील काही आठवणी - अनुभव

प्रदिप कुळकर्णी

१९८० साली प्रशिक्षण संपवून वनविकास महामंडळातून वनक्षेत्रपाल पदावर गडचिरोली जिल्ह्यातील पेडीगुंडम विभागात रुजू झालो होतो. वन विकास महामंडळाचा हा विभाग उत्कृष्ठ मिश्र जंगल म्हणून प्रसिद्ध होता. त्यात उच्च दर्जाच्या मिश्र प्रजाती बरोबरच सागवान प्रजाती ही प्रामुख्याने होती. त्या काळातील सागवानी झाडे लांब सडक साफ खोडाची ८० ते १०० फुट उंचीची होती. या वृक्षांच्या उंच टोकाकडे पाहताना मानेवर ताण आल्याशिवाय रहात नसे काही देखणे साग अधिक वृक्ष ही या भागात अस्तित्वात होते. सागा व्यतिरीक्त ऐन, हळदू, कळम, शिसम, मोह, बिजा, धावडा, कुसुम, हिरडा, बेहडा, आवळा, चारोळी, जांभूळ अशा उच्च प्रजाती बरोबरच सालई, मोवई, सावर या सॉफ्ट वूड प्रजाजीचे वन होते. त्यात सामावलेल्या मानवेल व कटांग बांबू रांझ्यांनी सजलेले हे जंगल म्हणजे वनश्रीचा अद्भुत अविष्कारच !! उंच सखोल दऱ्या-खोऱ्यातील वन संपत्ती व वन्य पशूंनी नटलेल्या या जंगलात काम करणे हा कष्टप्रद परंतु वानिकी प्रशिक्षण समृद्ध करणारा अनुभव होता.

तोंदेल वसाहतीमधील सभोवताली असलेले कर्मचारी व अधिकाऱ्यांची निवासस्थाने, लहान मुलांची प्राथमिक शाळा, किराणा दुकान, गजबजलेल्या समूहाच्या वसाहती, महाराष्ट्र राज्याचे खुले कारागृह, परिसरातील उंच डोंगरावरील गजराज हत्तीचा कॅम्प, ट्रॅक्टरचे यांत्रिक शेड, वनक्षेत्रपालांची कार्यालये, वन विश्राम कुटी, काष्ट आगाराच्या विस्तीर्ण परिसर खात्या मार्फत सुरू असलेली सॉ मिल जागतीक खाद्य कार्यक्रम अंतर्गतचे भव्य गोदाम आदिंनी सजलेली, जवळपास २००/३०० जणांची ही कुटुंबवत्सल वसाहत म्हणजे एक टुमदार गाव भासत होते. वनक्षेत्रपाल बैसाणे, काझी, तनपुरे, फारुकी, त्रिनगरे, मी व एलगूर येथे आरज, नर्सरी फोरमन कोल्हे, मडपुवार स. व्य. एस. एस. दीक्षित, सरकाटे अधी मनमिळाऊ सहकाऱ्यांची चमू त्यावेळेस कार्यरत होती. सुरूवातीचे विभागीय व्यवस्थापक श्री. पी. एन. टेंभरे यांचा भारदस्त आवाज व नंतरचे विभागीय व्यवस्थापक श्री तत्ववादी याचा कडक शिस्तीचा भययुक्त दरारा पाहून क्षेत्रीय कर्मचारीवृंद सतत धास्तावलेला असे.

१९८०-८१ चे माझ्या माझ्या वन परिक्षेत्रातील १५० हे निष्कासना क्षेत्रातून उत्पादित झालेले इमारती

५००० घमी., २०,००० घमी. जळाऊ व १ लक्ष वासे हा वनोपजाचा (३५ घमी. प्रती हे) हा महाराष्ट्रातील उच्चांक असल्याचे तत्कालीन व्यवस्थापकीय संचालक श्री. एम. वाय. सोवनी यांनी त्यांच्या सदर कक्ष क्र. ९६, ९४ च्या तपासणी वेळी निदर्शनास आणले होते. या कामासाठी झटत असलेले वनमजूर, वन कर्मचारी व अधिकारी वर्ग यांचे अथक परिश्रम, कामाप्रति समर्पित होण्याची वृत्ती हा वनविकास महामंडळातील कार्यसंस्कृतीचा अविभाज्य अविभाज्य घटक होता. प्रगत तंत्रज्ञानाच्या उच्च प्रतीच्या साग रोपवाटीका व त्यातून साकारलेली उच्च दर्जाची यशस्वी साग रोपवने हा या महामंडळातील सुवर्णकाळच होय. जागतिक खाद्य प्रकल्पाच्या माध्यमातून मिळालेल्या मदतीचे यशस्वी व्यवस्थापन, त्यातून मजूरांचे उंचावलेले जीवनमान. लोक कल्याणार्थ केलेल्या सुखसोयी म्हणजे महामंडळाचा मुकुटमणीच होय !! जागतिक खाद्य कार्यक्रमाच्या शिष्ट मंडळाने १९८१ साली ह्या वसाहतीस भेट देऊन महामंडळ राबवित असलेल्या प्रकल्पाविषयी काढलेले गौरवपुर्ण उद्गार सर्वांनाच प्रेरणादायी होते.

खुले कारागृह हा राज्याचा पथदर्शी प्रकल्प म्हणून तोंडेलची निवड करण्यात आली होती. कलम ३०२ सारख्या गंभीर गुन्ह्यासाठी सजा झालेल्या कैदी वर्गातून चांगल्या वर्तणूकीच्या आधारे निवडलेले जवळपास ४० कैदी या वसाहतीमध्ये ठेवण्यात आले होते. वानिकी कामासाठी त्यांचा उपयोग होत असे. हा वर्ग समरसतेने वानिकी कामे पार पाडून मिळणाऱ्या मजूरीत समाधानी असे. महामंडळासाठी. हा सर्वात मोठा आधार असे कारण जेव्हा केव्हा मजूर उपलब्ध नसे तेव्हा हा मजूर समूह उपयोगी पडत असे. सर्जेराव पाटील या सांगलीच्या माजी सैनीकाने शेतीच्या वादातून बांधावर जमलेल्या जवळपास १०० लोकांच्या देखत बंदूकीतून केलेल्या भाऊ - बंदकीतल्या नातेवाईकाच्या खुनाची हकीकत त्याच्या कडून कळली तेव्हा अंगावर काटा आला. परंतू कालांतराने त्याच्यात आमूलाग्र परिवर्तन झाल्याचे पाहून समाधान ही वाटले. कैदी रहात असलेल्या परिसराची स्वच्छता मात्र त्यांनी उत्तम ठेवली होती. तेथील श्री. आगे जेलरची ही ओळख झाली होती त्याच्या सोबत एकदा नागपूरला जाण्याचा योग आला त्या वेळेस मुक्कामाची सोय न झाल्यामुळे त्याच्या समवेत मग एक रात्र तुरुंगाची हवा खाण्याचा (जेलच्या स्वच्छ कॅम्पसमध्ये मुक्काम करण्याचा) अनोखा अनुभव आला.

वसाहतीतील माहुता कडून हत्तीचे चोपींग म्हणजे काय ते समजले. त्यासाठी चंद्रपूरातील एममेव दुकानातुन उपलब्ध होणारी त्याची विविध जडीबुटी एकत्र पाण्यात उकळवून त्याच्या काढ्याने हत्तीच्या पायाला मसाज केला जातो. हत्तीच्या पायाला पडणाऱ्या भेगा पासून आराम मिळण्यासाठी हा उपचार वर्षाआड एकदा तरी करावा लागतो. अत्यंत अडचणीतील गलेलठ्ठ ओंडके गजराज लील्या वाहून आणत असे. त्याच्या पाठीवर बसून एकदा काही अंतराची रपेट घडविली तो अनुभव अजून पर्यंत चांगल्या स्मरणात आहे.

महामंडळात त्याकाळी विविध प्रगतिशील उपक्रम जांगतीक खाद्य कायैक्रम अंतर्गत राबवीले जात असत. ROM (Reinforced Mannure Plant) प्लांट पासून बायो निर्मीती केली जात असे. तसेच वाया जाणऱ्या साग चिरान मालापासून निर्यातभिमुख लाकडी फ्लोरिंग टाईल्स (Wooden Flooring Tiles) बनविल्या जात असे. तसेच आदिवासी व तत्सम वर्गातील युवकांना कायमस्वरुपी रोजगार उपलब्धतेसाठी ३ महिन्याचा निवासी हस्तकला व

सुतारकाम प्रशिक्षण वर्ग चालविला जात असे. त्यातून नांगर, फाळ, बैलगाडी व त्याचे चाक, जोड देणे, ई. शेती विषयक व जरुरी उपकरणे बनविण्याचे प्रशिक्षण दिले जात असे. रोजगारभिमुख राबविला जाणारा हा उपक्रम निश्चितच महामंडळातील वनाधिकाऱ्यांच्या दुरदर्शी कल्पकतेचा प्रत्यय होता. प्रत्येक मजूरास मिळणाऱ्या मजूरी व्यतिरिक्त गहू, वाटाणा, सोयाबीन, तेल, या धान्याचा मदतीमुळे महामंडळाकडे कायमच मजुरांचा सतत ओढा असे.

तोंदेल वसाहती पासून १०/१२ किमी अंतरावर एलगूर साग रोपवाटीका होती. ७५/८० लक्ष उच्च प्रतीच्या साग जड्याची तेथे निर्मिती होत असे. जवळपास व्हर्जिन जंगलातील कच्च्या रस्त्याचा हा साधारण घाट मार्ग म्हणजे संपन्न वन्यजीवाने कायमच बहरलेला धष्ट-पुष्ट गव्यांचे कळप चितळांचे मनमोहक थवे, हुप हुप करणारी माकडे, मधूनच दुष्टीसाडणारे सांबर आणि नाला भागात लक्ष्या शोधणारा ऐटबाज, डौलदार पट्टेरी वाघ. या मार्गावरुन दुचाकीने जाताना छातीत धडकी भरल्याशिवाय रहात नसे. मला मात्र जंगलाच्या राजाचे दर्शन तोंदेल वसाहतीच्या निरिक्षण कुटीच्या नाल्यात कामावर रुजु झाल्यानंतर मे गहिन्यात घडले होते.

काहीसा दुर्गम असलेला ह्या भागात जळीताच्या हंगामात मात्र चांगलीच दमछाक होत असे. मनुष्यबळाची कमतरता, वाहतुकीची अपुरी साधने, रस्त्यांचा अभाव यामुळे वेळ प्रसंगी एकेक आठवड्या पर्यन्त आग विझवण्याचे काम चालत असे. एका तुकडीचे काम संपले की दुसरी ताजीतवानी तुकडी आगीशी झुंज देण्यास तत्पर असे. ट्रॅक्टर ही जाऊ शकत नसल्यामुळे मग पायी रपेट करुन मोक्यावर पोहचता येत असे.

८० च्या दशकात नक्षलवादी मोहिमेचा नुकताच उदय झाला होता. एटापल्ली व पिरीमिली भागात तेथील वनक्षेत्र कार्यालयात तेंदूपाने संकलनाची मजूरी वेळेवर देण्याबाबत धमकावणी देणे एवढेच त्याचे स्वरूप होते. वन विकास महामंडळाच्या कन्हारगाव कॅम्प ४ भागात धमकावणेची एक, दोन प्रकरणे घडली होती त्यात एक वनरक्षक दगावल्याने प्रकरण त्या काळी गाजले होते.

शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करुन यील्ड (Yield) व स्टैंड (Stand) टेबलच्या आधारे आज पर्यन्त आपल्याच साग लागवडीचे विरलन करणारे हे देशातील एकमेव प्रगतिशील महामंडळ आहे.

माझ्या निवृत्तीचा वेळी मला पुन्हा प्राणहिता प्रकल्प विभाग अलापल्ली येथे सेवा करण्याची संधी मिळाली. त्या काळातील पेडीगुंडम, जिमलगट्टा, सिरोंचा, मार्कन्डा, या ५ विभागाचे केवळ मार्कन्डा व प्राणहिता या दोन विभागात रुपांतर झाले होते. या कालावधीत माझ्या काळात झालेली रोपवने पुन्हा पहाण्याचा योग आला. आज त्यांचे विरळणातून महामंडळास मिळत असलेले राजस्व पाहून समाधान तर वाटलेच परंतु त्या काळातील क्षेत्रीय कर्मचारी/अधिकारी यांनी दिलेल्या योगदानाची आठवण झाली. तोंदेल वसाहतीचे गत वैभव लयाला गेल्याचे पाहून मन मात्र विषण्ण झाले. वानिकीची सुरुवात व निवृत्ती याच विभागात होण्याचा विलक्षण योगायोग अनुभवयास मिळाला.

गेल्या ५० वर्षात वन विकास महामंडळाने लावलेल्या या रोपट्याचे आज महाकाय वट वृक्षात रुपांतर झाले आहे. शासनाची कोणतीही आर्थिक मदत न स्वीकारता स्वतःच्या पायावर उभे रहाणाऱ्या या महामंडळास पुढील वाटचालीस खूप खूप शुभेच्छा !!

वनविकास महामंडळात माझी वाटचाल

प्रकाश कुकडोलकर

१९७६-१९७८ या कालावधीत वनपरिक्षेत्र अधिकारी पदावरील वानिकी प्रशिक्षण पूर्ण करुन माझी पदस्थापना वनविकास महामंडळात सिरोंचा वनविभागात झाली. माझे मुख्यालय कोपेला येथे होते. ६ महिन्याच्या परिविक्षाधीन कालावधी पूर्ण केल्यानंतर मला नियमित कार्यभार मिळाला. माझेकडे वनसमुप योजनेचे उदिष्ट २०० हेक्टर होते. इमारती लाकडे बल्लारशाह डेपो येथे वाहतूक केली जात असत आणि जळाऊ लाकडे यांचे स्थानिक डेपो निर्माण करून विक्री केली जात असे. त्या काळात सिरोंचा जंगलात वन्य प्राणि विपुल प्रमाणात होते. वाघ, बिबटे, गवे, चितळ, रानडुक्कर चे कळप कोपेला/सिरोंचा जाता-येता दिसत. नोकरीच्या पहिल्या महिन्यात पायी चालताना भीमकाय पट्टेरी वाघाचे दर्शन गाळण उडवून गेले. त्यावेळी वीज, निवास स्थान, दूध, पेय, जल, वर्तमानपत्रे यांची त्रुटी होत असे, पावसाळयात गुडगाभर चिखलातून चालणे, उन्हाळयात ट्रॅक्टर वरचा प्रवास हाडे खिळखिळे करणारा असे. अस्वलांचा उच्छाद व नक्षलवाद्यांची दादागिरी सुरूच होती.

१९८१ साली, माझी बदली संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान झाली.तिथे मी जवळजवळ ५ वर्षे तज्ज्ञ डॉ. सलीम अली, चिपको आंदोलनाचे प्रणेते श्री. सुंदरलाला बहुगुणा यांच्या भेटीचा लाभ मला मिळाला. श्री. गोदरेज, दादा कोंडके यांची पण भेट झाली.

तत्कालीन महाराष्ट्र राज्याचे राज्यपाल श्री. लतीफ यांनी बोरिवली येथे सिंह सफारी निर्माण करण्यास खूप पुढाकार घेतला होता व त्यांच्या कुटुबासह भेटी या सफारीस होत असत. १९८१ साली, या राष्ट्रीय उद्यानाचे नामकरण संजय गांधी राष्ट्रिय उद्यान झाले.

१९८८ साली , माझी बदली डहाणू वनप्रकल्प विभागात झाली. १९८६ पासून, साफ तोड पद्धत बंद झाल्यामुळे निकृष्ट वन जमिनींवर वनीकरणाचे काम सुरु झाले. १९९१ साली, माझी बदली गोंदिया वन विभागात झाली. येथे पण नक्षलवादी अतिरेक्यांचा प्रादुर्भाव होता. या भागात जुनी सागाची रोप वने सुस्थितीमध्ये होती. माझे प्रादेशिक व्यवस्थापक श्री. केशवानी हाडाचे वनसंवर्धन तज्ज्ञ होते, त्यामुळे विरलीकरण कसे करावे ? हे शिकण्यास मिळाले. त्यानंतर माझी बदली सातारा वनप्रकल्प विभागात झाली. या भागात खडकाळ आणि मुरमाळ क्षेत्र असल्याने, रोपवने याशस्वी होणे कठीण होते. १९८८ साली, वनविकास महामंडळाने नवीन उघडलेले ८ विभाग बंद करण्याचा निर्णय घेतला आणि संपूर्ण महामंडळच वनविभागात विलिन करण्याची मागणी

केली.

त्यानंतर माझी बदली कोल्हापूर जिल्ह्यातील गडहिंग्लज येथे करण्यात आली. येथे रोपवनाची कामे रोजगार हमी योजनेद्वारे केली जात असत आणि आस्थापना खर्च १८इदराने मिळत असे. येथील रोपवने यशस्वी करण्याचे समाधान मला मिळाले. त्यानंतर, कोकणामध्ये वनविकास महामंडळाचे काम सुरू करता येईल का ? याबाबत प्रयत्न आणि प्रयास करण्यात आले. परंतु या प्रयत्नांना गती मिळाली नाही.

त्यानंतर माझी बदली पुणे हरितकरण घटक येथे झाली. पुणे व पिंपरी-चिंचवड महापालिकेच्या सहकार्याने टर्न-की बेसिस वर हा प्रकल्प राबविण्याचा होता. समन्वयाअभावी येथे काम करण्यास खूप अडचणी आल्या. परंतु, त्यातून मार्ग काढत रोपवने यशस्वी केली. पिंपरी-चिंचवड महापालिकेस इंदिरा प्रियदर्शिनी अवॉर्ड मिळाले.

तीन वर्षानंतर माझी बदली ठाणे वनप्रकल्प विभागात झाली. २००४ मध्ये, वनविकास महामंडळ बंद करण्याविषयी गंभीर वार्तालाप चालू झाला. म्हणून सर्व कर्मचाऱ्यांमध्ये नाराजी पसरली होती. अखेरिस संघटनेच्या प्रयत्नांमुळे तो निर्णय बारगळला.

सप्टेंबर २०११ मध्ये पदोन्नतीवर माझी पदस्थापना, विभागीय व्यवस्थापक, किनवट या पदावर झाली. तिथे १३ महिन्याच्या कालावधीत विविध प्रशासनिक अधिकाऱ्यांचा वापर करुन, किनवट वनविभागाचा महसूल रु. ३ कोटी इतका वाढवला. अखेरीस नोव्हेंबर २०१२ मध्ये, सेवानिवृत्त झालो. माझ्या सेवेत महामंडळाच्या कर्मचाऱ्यांचा सिंहाचा वाटा आहे हे मी प्रांजळपणे नमूद करू इच्छितो.

एफडीसीएम मधील माझे सुवर्णक्षण

डॉ. ए. डी. शेजाळे

वन विकास महामंडळा मध्यै १९७५ ते १९७९ या कालावधीत ठाणे जिल्ह्यामधे कामे करताना आलेले अनुभव खुपचं मजेदार आहेत.

वन विकास महामंडळाची नुकतीच सुरवात झालेली असल्यामुळें वरिष्ठापासून कनिष्ठापर्यंत सतत अडचणी येत होत्या. सर्व कर्मचारीवर्ग वनविभागातुन प्रतिनियुक्तिवर आलेला असल्याने कामाचे सतत पाहता गोधळलेली परिस्थिती होती. पैशाचे वितरण आणी जमाखर्च स. व. संरक्षक कडे असल्याने चांगल्याच गमती जमती होत होत्या. कामासाठी जंगलाचा ताबा घेताना त्याचा पंचनामा करताना कर्मचारीवर्ग हमरीतुमरीवर येत असे. परंतु नंतर कामाची गती आणि व्याप्ती वाढत गेली. अनुभवाने आणि नवीन स्वतंत्र स्वतःचा कर्मचारीवर्ग रुजू झाल्याने कामाचा वेग घेतला.

शास्त्रीय दृष्ट्या वनाची कटाई करून उत्तम प्रतीची वनरोपणे करण्यासाठी भर देण्यात आला. आदिवाशी पट्ट्यातील लोकांची आर्थिक आणि शरीरिक स्थिती सुधारण्यासाठी विशेष कार्यक्रम घेण्यात आले. जागतिक खाद्य कार्यक्रमानुसार, त्यांना गहू, तेल आणि दूध भुकटी देण्यात आली. या वेळी कोणत्याही वनाधिकाऱ्याला न आलेले अनुभव मिळाले. माझगाव डॉकयार्ड मधून बोटीतून खाद्य उतरवताना माथाडी कामगारांनी केलेली अरेरावी दिसली, कस्टम अधिकाऱ्यांशी चांगली ओळख झाली. बर्गमन लॉरी कंपनीचे तेलाचे ड्रम गळके निघाल्याने, त्याच्या अतिवरिष्ठ विदेशी अधिकाऱ्याकडे केलेली तक्रार कामास आली, आणि त्याने कुलुपाच्या यंत्रणेत त्वरित बदल केला. भारतीय अन्न महामंडळ यांनी दिलेली गोडाऊन , त्यातील उंदीर घुशी यांचा चांगलाच अनुभव आला. तेथील चांगले धान्य निवडून सर्व राज्यात पुरवठा केला.

अन्न पुरवठयामुळे मजूर वर्ग अत्यंत सुखी झाला. कामाची प्रत आणि वेग वाढला. त्यांची आर्थिक आणि शारीरिक स्थिती सुधारली. एकदा चार दिवस कामावर कोणीही मजूर आले नाही त्यामुळे चौकशी केलीअसता कळले कि, रात्री तस्करीचे जहाज समुद्रात आल्यामुळे सर्वजण सामान उतरवण्यास आणि लपवण्यात गेले होते. सर्व मजुरांच्या लंगोट्या विदेशी महागड्या कापडाच्या होत्या. त्यानंतर कस्टम आणि पोलीस अधिकाऱ्याच्या चकरा कुपामध्ये सूरू झाल्या. आणि त्यांची ओळख झाली. त्यामुळे अवैध लाकूडतोड आणि अतिक्रमणे बंद झाली. वन

विकासात आदिवासी वन मजूर सहकारी संस्थांचा सहभाग होता. त्यांचेकडे सतत लक्ष द्यावे लागे. त्यांचीही आर्थिक आणि शारीरकि परिस्थिती सुधारली. त्यांचे सचिव सुधारले, पुढे आमदार खासदार झाले. तेव्हा भेट झाली असता ते सर्वांदेखत पाय पडत. आता तेही काळा चे पडद्याआड झालेत.

हा सुरूवातीचा कार्यकाळ संपल्यानंतर १९९४ ते १९९७ ला पुन्हा वनविकास महामंडळ मध्ये काम करण्याचा अनुभव आला. आता कामामध्ये आमूलाग्र बदल झाला होता. १९७० साली बोर्डाचे रोपवना पासून झालेली सुरवात पाहता सागामुळे वनांची उत्पादकता वाढलेली दिसते. जंगलाची साफ तोड बंद झाल्याने आर्थिक ओघ बंद पडलेला होता. आर्थिक परिस्थिती डबघाईस आलेली दिसली. मिश्र प्रजातीचे रोपवन केले जात होते. कोळसा खदान तसेच खासगी जागेत रोपवने घेतली जात होती. बांबू रोपवने फयदेशीर वाटत होती. बांबू रोपवनाची अतिजोमाने वाढ होण्यासाठी आणि रानडुकरापासुन बचाव होण्यासाठी मी सतत प्रयत्न केले आणि यशस्वी झालो. साग विरळणीचे काम उत्पन्न देत होते.

जागतिक बँकेने कर्ज दिले आणि पुन्हा कामाची घोडदौड सुरु झाली. अत्यंत सुदृढ सर्वगुणसंपन्न रोपांची निर्मिती करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. रुट ट्रेनर, मिस्ट चेंबर, तसेच जंगलातील सर्वात उत्कृष्ठ आणि संशोधन विभागाने शोधलेले अधिक वृक्षापासून निवडलेले बीज याचा मिलाफ करुन रोप निर्मिती सुरु झाली. 'शुद्ध बिजापोटी फळे रसाळ गोमटी' हि संत तुकारामाची उक्ती विदेशी तज्ञाकडून आम्हास प्राप्त झाली. नॉर्मन जोन्स कडून सागाबद्दल ज्ञान प्राप्त झाले हे सूर्याला दिवा दाखवल्यासारखे वाटले. हे माझे वैयक्तिक मत आहे. नॉर्मन अत्यंत कामसू, मेहनती माणूस होता. सकाळी सूर्योदयापूर्वी तो पूर्ण भरपूर जेवण करत असे आणि कामासाठी बाहेर पडे. संध्याकाळी सूर्य मावळल्यावर तो पोटभर जेवत असे. दिवसभर तो काही खात नसे फक्त बिअर पीत बसे. बिसलरी पाणी जे तेव्हा खूपच महाग असे आणि काही ठराविक ठिकाणी मिळे, ती बाटली सोबत ठेवत असे. माझ्याबरोबर असताना तो कधीच पाणी पिला नाही. या जागतिक सल्लागाराचा मला खूपच उपयोग झाला. तो सतत माझ्याबरोबर दौऱ्यावर असे. आम्ही वन विश्रामगृहात मुक्काम करित असू. सतत चर्चा करीत जागतिक वन संशोधनाबद्दल त्याने मला अवगत केले. त्यावेळी त्याचेकडे लॅपटॉप होता. तो मला लॅपटॉप चा उपयोग करण्यास शिकवत होता. त्याकाळी लॅपटॉप ची किंमत एक लाखाच्यावर होती. आणि उपलब्ध नव्हते. तो तंबाखु खाण्याचा शौकिन होता. परंतु सिगारेट ओढत नव्हता. तंबाखूची पेस्ट भरलेली डबी कायम जवळ असे.

वन विकास कामासाठी नवीन तंत्रज्ञान प्राप्त करुन वन विकास महामंडळाची गाडी जोमाने मार्गस्त झाली. वन विकास महामंडळातील कामामुळे तसेच जागतिक वन तज्ञांमुळे मला खूपच फायदा झाला. वन संशोधनाच्या माझ्या कामात याची मदत झाली. माझे पी. एच. डी. साठी या सर्वांचा उपयोग होऊन मला डॉक्टरेट प्राप्त झाली.

वन विकास महामंडळ व आदिवासी समुदायाची आर्थिक समृद्धी : आठवण हरसूलची

एस. के. गवळी

नासिक प्रकल्प वन विभागाच्या नव्याने हरसूल येथे सन १९८२ च्या सुमारास नव्याने उघडलेल्या कचरपाडा कार्यकेंद्रात माझी वनक्षेत्रपाल म्हणून नेमणूक झाली व तेथे मी हजर झालो. हे हरसुलमधील तिसरे कार्य केंद्र नव्यानेच उघडण्यात आल्याने बऱ्याच कार्यालयीन व प्रशासकीय सोयीसंबंधात काम करावे लागले. अनेक सोपस्कार पूर्ण करून एकदाचे ते कार्य केंद्र सुरू झाले.

माझ्या कार्यकेंद्राचे नाव कचरपाडा हे नाव तेथील एका गावपाड्यावरून ठेवले होते व नंतर ते नांदगाव असे बदलण्यात आले. हरसूलच्या भागात रायता व बोरीपाडा अशी दोन जुनी कार्यकेंद्रे वेगात सुरू होती. त्यांच्याशी तुलना करता माझ्या कार्यकेंद्रातील कामाचे स्वरूप साधारण कमीच होते, कारण कुठलीही जुनी रोपवने देखभालीसाठी नव्हती. त्यामुळे मला साहजिकच त्यांच्या कार्यकेंद्राकडे तेथील कामांचे व्यवस्थापन शिकणेकामी जाणेयेणे होते.

त्या कालावधीत असे लक्षात आले की रायता कार्यकेंद्राचे जवळपास ३०-३५ किलोमीटर आत दुर्गम डोंगरदऱ्यात नाशिक जिल्ह्याच्या सिमेलगत व दमणलगत विखुरले असल्याने तेथे जाण्यायेण्यात फार मोठ्या प्रमाणात वेळ लागत असे व त्याकाळी वाहनांची उपलब्धता नसल्याने बहुतेक कर्मचारी हरसूल मुख्यालयात न राहता तेथील उपलब्ध खेड्यापाड्यावर भाड्याच्या झोपडीच्या घरांमध्ये राहत. त्यामुळे त्यांना कामावर उत्तम प्रकारे लक्ष देणे सहज शक्य होत असे व कामांची गुणवत्ता उत्कृष्ट असे.

ज्या ज्या क्षेत्रात वृक्षतोड होत असे त्या त्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर माल वाहतुकीसाठी रस्ते बनवले जाणे क्रमप्राप्त असे. रायता कार्यकेंद्राचे कार्यक्षेत्र अतिशय दुर्गम व डोंगराळ असल्याने तेथे रस्ता तयार करण्याचे काम अनेक महिने चालत असे.

त्या भागात येणे-जाणे अतिशय दुर्गम असल्याने तेथे राहत असलेल्या लोकांचा व विशेषता स्त्रिया व मुलांचा बाहेरील जगाशी फारसा संबंध येत नव्हता. संपर्क येत

नव्हता. त्यातील अनेक स्त्रियांनी व मुलांनी कधीही गाव सोडले नव्हते. जीप, दुचाक्या, स्वयंचलित वाहन प्रकार कधीही पाहिले नव्हते. इतके मागासलेपण आश्चर्यकारक होते. तेव्हा असा प्रसंग अविस्मरणीय झाला की, त्या भागात माल वाहतुकीसाठी रस्ता झाल्यानंतर सहाय्यक व्यवस्थापक यांच्यासोबत वनक्षेत्रपाल प्रथमतः रस्त्याची पाहणी करण्यासाठी गेले असता, एका पाड्यावर जीपचा आवज ऐकून व जीप पाहून अनेक मुले व स्त्रिया घाबरून गावांमधून पळून गेले. अनेक शासकीय योजनांचा लाभ त्या भागात पोहोचविणे तेथील साधने व सोयीसुविधांच्या अभावामुळे शक्य नव्हते. लोक स्वतःच्या बळावरच जगत होती. पुरूष मंडळी शहापूरपर्यंत पायीच जाऊन पुढे ठाणे खाडीभागात रेती काढण्यासाठी व कारखाना क्षेत्रात हमालीचे काम करण्यासाठी जात. परंतु वन विकास महामंडळ आल्यामुळे वृक्षतोडीमुळे होणारे रस्ते, येणाऱ्या ट्रकांची वाहतूक यामुळे बाह्य जगाशी संपर्क साधने वाहने उपलब्धता सुरू झाल्याने वेगळा बदल व ये-जा सुरू झाली. या कामांमुळे वर्षभर रोजगार मिळत असे व त्यातून उत्पन्नात वाढ झाल्याचे सहज नजरेस पडे. हरसूल हे बाजाराचे गावात गर्दीचे प्रमाणात सतत वाढ होत असल्योच तेथील दुकानदार सांगत.

वन विकास महामंडळात त्याकाळी जागतिक खाद्य कार्यक्रमांतर्गत मजुरीचा भाग म्हणून लोकांना सोयाबीन तेल व गहू याचे मोठ्या प्रमाणात वाटप करण्यात येई व त्यामुळे या लोकांना उत्कृष्ट प्रकारचे सकस अन्न मिळणे सहज सुलभ झाले होते. त्याची परिणिती तेथील मुलाबाळांचे आरोग्य सुधारण्यात निश्चितपणे होत होती.

त्याकाळी त्या भागात वृक्षतोडीला विरोध करणारी कुठलीही संघटना नव्हती, तथापि काही स्थानिक पुढारी मात्र कुरकुर करत वरिष्ठांशी या मुद्यावर दौऱ्यादरम्यान आपल्या भावना व्यक्त करत. याची व्याप्ती वाढून वृक्षतोडीला विरोध होऊ नये म्हणून अनेक मजूर कल्याणकारी योजना त्या भागात सुरू करण्यात येऊ लागल्या, ज्यामध्ये आदिवासी लोकांना वैयक्तिक स्वरूपाच्या व त्या व्यतिरिक्त गावपंचायतीसाठी भांडी देणे, भजन साहित्य, लग्न मंडप वाटप करणे अशी गावास उपयोगी ठरणाऱ्या गोष्टी वापरण्यात येत. विशेषतः महिलांना शिवणयंत्र देणे हा एक भाग होता. महामंडळाच्या या ज्या जागतिक कार्यक्रमांतर्गत चालणाऱ्या योजना सुरू झाल्या; त्यामुळे त्या भागात एका वेगळया प्रकारची सामाजिक जडणघडण वेगाने होत होती. तिला वेगळे स्वरूप येऊन सामाजिक, आर्थिक स्वावलंबन व बळकटीकरण होत गेले. महामंडळाच्या या भागात जागतिक खाद्य कार्यक्रमाची टीम, तसेच दिल्लीस्थित पत्रकार, भावसे प्रशिक्षणार्थी देखील पाहणी करण्यास येत असत. त्यांना यो योजनांची परिणामकारकता श्री. डी. ए. मरबल्ली साहेब कार्यरत प्रादेशिक व्यवस्थापक, नासिक होते त्यांनी अतिशय उत्तम प्रमाणे समजावून सांगण्याचे काम केले.

थोडक्यात सांगायचे झाल्यास हरसूल भागामध्ये वन विकास महामंडळाच्या कामामुळे केवळ वनेच सुधारली नाहीत तर तेथील स्थानिक लोक व प्रामुख्याने आदिवासी समुदायाची निश्चित स्वरूपात आर्थिक दृष्ट्या समृद्धी वाढली.

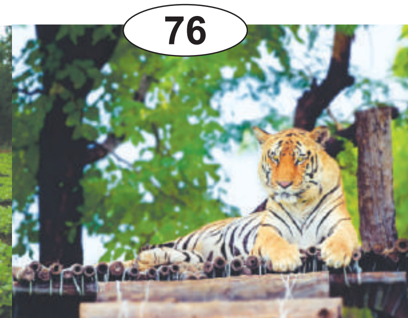

माझे वन्यजीवांसोबत एन्कौंटर्स

एल. एन. मदने

सन १९८३ चा माहे सप्टेंबर चा कालावधी. नेहमीप्रमाणे सकाळी जुनोना परिक्षेत्राच्या कार्यालयात गेलो असता सगळे वनपाल व वनरक्षकांकडून आदले दिवशी केलेले काम, हजर मजूर, काम झालेले क्षेत्र याची माहिती घेऊन आज करावयाच्या कामाचा सविस्तर तपशील सांगितला. नंतर जंगलातील कामे पाहाण्यासाठी साईटवर पोहोचलो. निंदणीचे काम फिरुन पाहिले. त्यानंतर साफतोडीच्या क्षेत्रात जाऊन कटाईची कामे तपासली.

दुसऱ्या दिवशी जुनोना रोडवर मोटारसायकलने जात असताना काहीतरी वन्यप्राणी असल्याचे आढळले. बघावे तर एक पट्टेदार वाघ रस्त्याचे मधोमध बसलेला आढळला. आयुष्यात पहिल्यांदाच पिंजऱ्याशिवाय वाघ दिसल्याचा प्रसंग आला. लगेच मोटारसायकल न्यूट्रल करून करून पायाने मागे ढकलत आठ-दहा फूट मागे केली व मागे वळवून परत निघालो. वाटेत श्री. चिकाटे हे वनपरिक्षेत्र अधिकारी येत होते. परत का आले. त्यांना सांगितले की, रस्त्यात एक मोठा पट्टेदार वाघ आडवा बसलेला आहे आणि रस्ता मोकळा करत नाही. ते म्हणाले तुम्हाला माहिती नाही, तो नक्की पोटभर शिकार करून सुस्तावत असेल. चला मी येतो तुमच्या बरोबर. त्यांना डबलसीट बसवून पुन्हा जूनोन्याकडे निघालो. वाघ रस्त्यावर आडवाच बसलेला होता. श्री. चिकाटे यांचे सांगण्यावरून जोरात हॉर्न वाजवला. वाघोबा अतिशय आळसावल्यासारखा, आरामात उठला व रस्त्याचे बाजूस जावून पुन्हा बसला.

वाघाचे ते उठणे, ते डौलदार चालणे व पुन्हा थोड्या अंतरावर बसणे हे इतके मॅजेस्टीक होते की, वाघाला जंगलाचा राजा का म्हणतात याचा प्रत्यय आला.

एक दिवस चंद्रपूरकडे येत असताना साग रोपवनाजवळ मोठा हरणांचा कळप दिसला. अचानक मोटारसायकलचे उजव्या बाजूने काहीतरी मोटार सायकलचे पेट्रोल टँकवर आदळले. तो एक बिबट्या होता. मी भयभीत झालो. तदनंतर १५ दिवसांनी परत साग रोपवनाचे जवळून जात असताना अचानक उजव्या बाजूने काहीतरी गाडीच्या पेट्रोल टँकवर आदळले. त्याचा इम्पॅक्ट एवढा जास्त होता की, मी खाली पडलो व माझा डावा पाय मोटारसायकलखाली दबलेला होता. समोर पाहिले तर पुन्हा बिबट्या माझेकडे पाहात उभा होता. यावेळी मी बिलकूल घाबरलो नाही. कारण हा प्रकार शॉक नसून

दुसऱ्यांदा घडला होता. बिबट्या काही सेकंद आमचेकडे पहात जंगलात निघून गेला.

सन १९८७ मध्ये चांदा वनप्रकल्प विभागाचे कॅम्प ४ या परीक्षेत्रात कार्यरत होते. एके दिवशी कन्हारगांव येथे श्री. धापुडकर वनपरिक्षेत्र अधिकारी यांचेकडे एका कार्यक्रमास गेलो. पायात पोलिस वापरतात अशी सॅण्डल होती. कॅम्प ४ ला इलेक्ट्रीसिटी नव्हती. निवासस्थानासमोर मोठी शेकोटी रोज पेटलेली असे. निवासस्थानांच्या आत शिरल्यावर उजव्या पायाच्या अंगठ्याच्या बाजूच्या बोटाला काहीतरी टोचल्यासारखे वाटले. म्हणून पाय झटकला असता काहीतरी स्टॅन्डवर बोटावर टॉर्च मारली तर दोन रक्ताचे थेंब दिसले. मी जोरात ओरडलो. त्या आवाजाने साप माझ्या दिशेने आला. मी डाव्या पायाने त्याला चिरडला. नेमके त्यांचे तोंड टाचेखाली आले. ब्लेड घेऊन सापाने चावलेल्या ठिकाणी बोटावर डिप कटस् दिले. रूमालाने पोटरीचे खाली करकचून बांधले. जमिनीवर बऱ्यापैकी रक्त जमा झाले होते. साप पायाखाली दाबल्याने मृत होऊन वळवळ मंदावली होती. कॅम्प रेस्ट हाऊस चे चौकीदार म्हणाले साहेब चांगले नाही केले. साप मारून आता तुम्ही नाही वाचाल. मी म्हटलं असे काहीही पाप केलेले नाही की आई, वडील, बहीण-भावापासून दूर राहून एकटा लावारीस मरीन.

डॉक्टरने मला तपासले. ते म्हणाले 'रसेल वायपर' कोठून आणला. मी सांगितले मला रात्री चावला आहे. ते म्हणाले हा कमी वयाचा साप असावा, व विष निर्मिती झाली नसावी. किंवा तुम्ही केलेल्या प्रथमोपचारामध्ये विष निघून गेले असावे. लाखातून एखादा माणूस रसेल वायपरच्या दंशातून वाचतो. तुम्ही भाग्यवान आहात. त्यानंतर माझ्या वरिष्ठांनी नागपूरला रवाना केले. घरी आल्यावर संपूर्ण किस्सा माझ्या आईला सांगितला. त्या दिवसापासून आमच्या देवघरात नाग सापाच्या मूर्तीचा प्रवेश झाला. तो आजही कायम आहे.

कुंडल वन प्रबोधिनी येथील सह्याद्री फ्लोरल बायोपार्क : एका आव्हानाची यशस्वी पूर्तता

एस. एच. जौंजारे

सन २०१४ मे महिन्याचा पहिला आठवडा. मी वनपाल या पदावर ठाणे वन प्रकलप विभागामध्ये टर्नकी अंतर्गत विशेषतः मॅन्ग्रुव्ह रोपवाटीका व रोपवने प्रकल्पावर कार्यरत होतो. मला व वनपाल श्री. कदमबांडे यांना अचानक निरोप मिळाला की, तुम्हाला काही कालावधी करीता कुंडल जिल्हा सांगली येथे महामंडळाचे (एफडीसीएम) कामासाठी विभागीय व्यवस्थापक श्री. एस. बी. चौव्हाण साहेब यांचेकडून कामांच्या सूचना प्राप्त करून घ्याव्यात.

अचानक असा निरोप मिळाल्याने मी थोडा गोंधळलो होतो. परंतु चौव्हाण साहेबांच्या अधिनस्थ काम करावयाचे असल्याने निर्धास्त होतो. आम्ही ठरल्याप्रमाणे सांगली येथील कुंडल अकादमी मध्ये हजर होवून विभागीय व्यवस्थापक श्री. चौव्हाण यांनी आम्हाला कामांचे स्वरूप सविस्तर समजावले.

कुंडल अकादमी येथे इमारत क्षेत्र वगळून जे काही मोकळे मैदान क्षेत्र उपलबध आहे (खेळाचे मैदान सोडून) त्या क्षेत्रामध्ये विविध स्थानीय प्रजातींचे रोपवन तसेच सौंदर्यीकरणांतर्गत उद्याने भूभाग (लॅण्डस्केप) सुशोभीकरण, रस्ते दुतर्फा व रस्ते दुभाजकावरील रोपवने रॉकगार्डन, रोजगार्डन, मेडिसिनगार्डन, किचनगार्डन आणि कॅक्टस्गार्डन इत्यादी कामे करावयाची आहेत. सदर अकादमीचे उद्घाटन मा. मुख्यमंत्री महाराष्ट्र राज्य यांचेहस्ते या कामावर मा. वनमंत्री यांचे व्यक्तिशः लक्ष असून सदर काम हे मा. वनमंत्री यांचे मतदार संघात येते असे विभागीय व्यवस्थापक सो यांनी आम्हास सांगितले.

सांगली परिसर व अकादमी क्षेत्रामध्ये पावसाचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे व भुभाग हा अत्यंत बंजर असून बहुतेक भाग मुरमाड आहे. अशा ठिकाणी विविध प्रजातींचे रोपवन तयार करणे हे एक अत्यंत जिकरीचे व आव्हानात्मक काम होते. सर्वप्रथम जेवढे मोकळे उपलब्ध क्षेत्र आहे ते मोजून घ्यावे व त्यानुसार तसा प्लॅन तयार करावा असे ठरले.

मी यापूर्वी मुंबई येथील चित्रनगरी (फिल्मसिटी)

येथे चित्रीकरण स्थळे निर्माण करावयाचे काम केलेले होते. तो अनुभव मला होताच. तसेच श्री. कदमबांडे यांनी देखील टर्नकी अंतर्गत विविध रोपवने व उद्याने या कामांचा अनुभव होताच.

मात्र आमच्या दृष्टिाने मुख्य समस्या होती ती मजुरांची उपलबधता. स्थानिक मजूर सहजासहजी उपलब्ध होत नसल्याने सुरूवातीस जव्हार येथून मजूर आणण्यात आले. त्यांचेकडून क्षेत्राची साफ-सफाई करून घेण्यात आली.

मा. जर्नेल सिंग साहेब तत्कालीन मुख्य महाव्यवस्थापक यांनी एक योजना तयार केली होती. त्यामध्ये विविध २१ प्रकारच्या थिम रोपवने करावयाची अपेक्षित होते. तसेच ४०० विविध प्रजातींची लागवड करून त्यांची शास्त्रीय माहिती (प्रशिक्षणार्थी करीता) उपलब्ध करून देणे अपेक्षित होते.

सुरूवातीला मजूर उपलब्ध नव्हते. राजभवनाचे काम केलेले काही मजूर मेळघाट येथून आणण्यात आले. सार्वजनिक बांधकाम खात्याचे अधिकारी यांच्याशी चर्चा करून पाण्याचा प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न झाला.

हळूहळू सायंकाळी स्थानिक मजूर कामावर येण्यास तयार झाले. मुरमाड जमीन असल्याने उंच प्रजातींच्या लागवडी करीता १ मी - १ मी - १ मी या आकाराचे खड्डे खोदण्यात येत होते.

मा. जर्नेलसिंग साहेब यांनी आखून दिलेल्या योजनेनुसार व वेळापत्रकानुसार सर्व कामे करण्यासाठी पूर्ण टीम उत्साहाने कामाला लागली. कोकण, उत्तर महाराष्ट्र व कर्नाटकातील विविध रोपवाटीकांना भेटी देऊन यादीनुसार रोपे प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला. रोपे निवडताना सुदृढ व सशक्त रोपे निवडण्यात येत होती.

मुंबईवरून उद्यानतज्ञ श्री. जोशी व श्री. व्ही. के. मोहन साहेब यांनीही येऊन मार्गदर्शन केले.

पावसाळा जवळ येत होता तसतसे मा. वनमंत्री महोदय व मा. मुख्य महाव्यवसथापक साहेब यांच्या भेटीही होत होत्या व कामांच्या सूचना मिळत होत्या. योजनेनुसार कामे होत होती हे पाहून अकादमीचे अधिकारी देखील कामाची प्रगती पाहून समाधान व्यक्त करीत होते. यामध्ये एका रात्रीच्या काही तासातच आम्ही रॉकगार्डन तयार केले. त्याचप्रमाणे कॅक्टस गार्डन, रोझगार्डन, मेडिसिनगार्डन, किचनगार्डन इत्यादी दिवस-रात्र मेहनत करून तयार करण्यात आले. (रोजगार्डन करीता मी स्वतः बैंगलोर येथे जाऊन विविध रोज नर्सरीची पाहणी करून १०० प्रजातींची निवडक गुलाब रोपे आणली.)

उद्घाटनाचा कार्यक्रम १५ ऑगस्ट स्वातंत्र्य दिनी निश्चित झाल्याने आम्हाला कामात थोडी उसंत मिळाली. मात्र उद्यानाचे मुख्य आकर्षण नंदादीप भोवतालचे गार्डन तयार करणे आम्हास अवघड झाले होते. कारण तेथे सार्वजनिक बांधकाम विभागाने स्थापत्यकाम करून दि. १३ ऑगस्ट रोजी नंदादीप सभोवतालचे क्षेत्र काम करण्यास उपलब्ध करून दिले. दोन दिवसात हे काम करणे अशक्य होते. आम्ही माती, शेणखत, रोपे, लॉन इत्यादी साहित्य नंदादीप भोवती आधिच आणून तयार ठेवले होते. मजुराचे देखील नियोजन केले होते. दि. १३ ऑगस्ट व १४ ऑगस्ट रोजी दिवस रात्र कामे केली व नंदादीपाचा परिसर प्रकाशनाने उजळला. स्थानिक लोकांचे सहकार्य व वरिष्ठांचे मार्गदर्शन व समर्थन यामुळे हे अशक्यप्राय आव्हान पेलवून दिवस रात्र केलेल्या मेहनतीला कार्यसिद्धीफळ प्राप्त झाले.

अखेरीस दि. २२ ऑगस्ट २०१४ रोजी मा. वनमंत्री व अनेक वरिष्ठ अधिकारी यांच्या उपस्थितीत मा. मुख्यमंत्री महाराष्ट्र राज्य यांचे हस्ते सदर सह्याद्री फ्लोरल बायो-पार्कचे उद्घाटन झाले व विशेष गोष्ट म्हणजे त्याच कार्यक्रमात मला. मा. मुख्यमंत्री महोदय यांचे शुभहस्ते सुवर्णपदक देऊन गौरविण्यात आले.

तसेच दि. ३-५-२०१५ रोजी मा. वनमंत्री महोदय श्री. सुधीर मुनगंटीवार यांनी देखील स्वर्ण पदक मानकरी ठरल्याबद्दल मनःपूर्वक अभिनंदन केले.

तोंदेल वसाहतच्या आठवणी

अनिल ठाकरे

फेब्रुवारी १९७४ मधे नविन स्थापन झालेल्या वन विकास महामंडळात माझी प्रतिनियुक्तीवर बदली करण्यात आली व माझी नियुक्ती पेडीगुंडम विभागात, तोंदेल कॅम्प येथे झाली.तोंदेल कॅम्प येथे कर्मचाऱ्यां करिता निवासस्थाने, मजूरवसाहत, पाणी पुरवठ्या साठी विहीर इत्यादी बांधकाम करवयाचे निश्चित झाले होते.नविन प्रस्थापना असल्याने सर्वच नविन.तोंदेलला होते ते एक टीनाचे मोठे गोडाऊन, दोन ट्रॅक्टर,एकवनपाल, दोन वनरक्षक,दोन चालक व काही बंगाली मजूर. जवळच्याच ओढ्यात मचूळ पाणी उपलब्ध होते त्यावर तहान भागवीत असू.

पेडीगुंडम विभागाचे मुख्यालय अल्लापल्ली होते त्यामुळे सर्व अधिकारी-कर्मचारी अल्लापल्ली येथेच रहात असू. अल्लापल्ली ला निवासाची काहीच सोयी नव्हत्या. काही दिवस एकाच लहानशा कुटीत चार वनक्षेत्रपाल रहात असु. अल्लापल्ली ते तोंदेल,जवळपास ५-६ किमी पदयात्रा असायची. वन विभागाचे ट्रक असायचे व चालक मेहरबान झाला तर ट्रकने जात असु. तोंदेलला ८ वाजता पोहचणे आवश्यक असल्याने आम्ही एकत्रच वाटचाल करत असू.

अल्लापल्ली लहान गाव होते त्यामुळे निवासा लायक घर भाड्याने मिळतच नव्हते, त्यामुळ निवासस्थाना करता सर्वस्वी वनविभागावर अवलंबून होतो.एक आठवण नमुद करणे आवश्यक वाटते. आमचे उप-संचालक दौऱ्यावर आले असतांना मी त्यांना निवासस्थान ची अडचण सांगितली तेंव्हा ते म्हणाले "**I don't care, you can stay under or on a tree**"ही मानसिकता बरच काही शिकवून गेली. बर्याच स्व प्रयासाने वन विभागाने वनरक्षकां करिता तयार केलेली चाळवजा वसाहत उपलब्ध करुन दिली व आमच्या निवासाची सोय झाली व आम्ही सर्वानी सुटकेचा निश्वास टाकला.

तोंदेल कॅम्प येथील प्रस्तावित बांधकामास सुरुवात करण्यात आली. तत्पूर्वी सह संचालक पाहणीस आले असता त्यांनी आदेश दिले की संपूर्ण वसाहतीची निवासस्थाने समोच्च वरच बांधण्यात यावित. ह्या आदेशानुसार समोच्च नकाशा करणे क्रमप्राप्त होते. पण ह्या करता आवश्यक साधने मात्र नव्हती. तथापी येनकेन प्रकारे ते काम पूर्ण करण्यात आले. पण ह्या समोच्चनकाशेयांचा काहीच उपयोग करण्यात आला नाही. श्रम व वेळ मात्र वाया गेले हे खरे.यथावकाश सर्व

बांधकामास सुरवात झाली व कामे प्रगतीपथावर आलीत.

कामे करतांना असंख्य अडचणी आल्यात व त्यावर मात करून कामे सुरु ठेवली. ह्या बाबत काही उहापोह न करता काही खास अडचणी विषद करत आहे.

माझ्य विरूद्ध झालेली मारहाणी ची तक्रार -
सर्व बांधकामे चून्यातच करायची होती म्हणून चुना तयार करण्यास घाणी ची नितांत आवश्यकता होती. कसनसुर वनक्षेत्रात घाणी उपलब्ध आहे असे कळल्यावर उपवनसंरक्षक ह्यांच्या मंजूरी नंतर कसनसुर येथुन आणण्यास ट्रक घेऊन गेलो. कसनसुर वनक्षेत्रपाल ह्यांच्याशी संम्पर्क करुन घाणी ताब्यात घेण्यात आली. हे सर्व होउन तोंदेलला येईपर्यंत मध्यरात्र झाली होती. तोंदेल कॅम्प च्या रस्त्यावर, कॅम्प पासून १०० मिटर अंतरावर,वन विभागाचा नाका म्हणून एक आडवा बांबू लाऊन रस्ता बंद करत असत. आमचा ट्रक नाक्यावर पोहचल्यावर आडवा बांबू पाहून थांबलो व चौकशी केली असता कळले की वनपाल नाक्यावर आहेत. मी वनपालास विनंती केली की व वस्तुस्थिती समजावून सांगितल्यावर सुद्धा ते परवानगी देतच नव्हते. बरीच वादावादी झाल्यावर वनपालांनी बांबू बाजूला काढला व आम्ही मार्गस्थ झालो.काही दिवसांनी कळले की वनपाल ह्यांनी माझ्या विरूद्ध तक्रार अर्ज केला की मी मारहाण व शिवीगाळ करून जबरदस्तीने ट्रक नेला. तथापी चौकशी झालीच नाही कारण संबधित वनपालाची ख्याती सर्वदूर पसरली होती.

काळ आला होता -

तोंदेल येथील बांधकामे करतांना चुना, रेती मिश्रणात करावयाची होती.सबब चुना आणणे, घाणीत माल तयार करणे सतत सुरू असायचे.चुन्याचा भट्या गाव शिवारात असत तेथून ट्रक ने वाहतुक करत असू. एके दिवशी ट्रक तोंदेल ला पोहोचला तेंव्हा रात्र झाली होती त्यामुळे ट्रक मध्ये भरलेला ताजा चुना सकाळी ऊतरावयाचे ठरले. पहाटे सुमारे ४ वाजता अचानक वळवाचा पाउस पडण्यास सुरुवात झाली.ताजी चुनखडी व त्यावर पडत असलेले पावसाचे पाणी यामुळे रासायनिक प्रक्रिया होउन उष्णतामान वाढून ट्रक मधुन मोठ्या वाफा निघू लागल्या. सुदैवाने एका मजुराचे लक्ष ट्रक कडे गेले व वाफा दिसताच आग - आग असा आरडा ओरडा सुरू केला. आरडा-ओरड ऐकताच सर्व कर्मचारी, मजुर खडबडून जागे झाले व सर्वांनी एकच धाव ट्रक कडे घेतली. वाफा व उष्णते मुळे काहीच सुचत नव्हते पण प्रसंगावधान राखून मोठ्या धैर्याने मिळेल त्या औजाराने ट्रक मधिल चुनखडी खाली ओढण्यात आली. सुदैवाने ट्रक चै काही नुकसान झाले नव्हते. ट्रकला उष्णते मुळे आग लागली असती तर प्रचंड नुकसान झाले असते. तोंदेल येथील कर्मचारी व मजुर ह्यांचे कौतुक करावे तेव्हढे कमीच आहे. सविस्तर अहवाल सादर करूनही ह्या कार्याची अपेक्षित दखल घेतल्या गेली नाही ह्याचे अजुनही वाईट वाटते. सब घोडे बारा टक्के ही विचारसरणी असल्यावरअजून काय होणार? काळ आला होता पण वेळ आली नव्हती हेच खरे.

प्रेम भंग - आत्महत्या

नोव्हेंबरच्या कडाकाच्या थंडीत, साखर झोपेत असतांना, पहाटे पहाटे बेल वाजली. दार उघडताच समोर वनपाल व ट्रॅक्टर चालक!!!दोघे एकदम म्हणाले सर झाडावर कोणी लटकतय आपण लवकर चला. लगेच कॅम्प कडे धाव घेतली. जागेवर पोहचल्यावर फार भयानक दृश्य नजरेत आले. एक पुरुष गळफास घेऊन झाडाच्या फांदीवर लटकत होता, डोळे बाहेर आलेले, मान वाकडी, अत्यंत भयानक दृश्य!! तेवढ्यात पोलीस दल पोहचल्यावर त्यांची कामे सुरू केली. चौकशी, जाब जवाब, पंचनामा इत्यादीं सोपस्कार झाल्यावर बॉडी पोस्टमार्टम करता अहेरीला पाठवायची होती.इतर कुठलेही वाहन उपलब्ध नसल्याने शेवटी ट्रॅक्टरद्वारे अहेरीला पाठविण्यात आली व पुढील कारवाई सुरू झाली.चौकशी अंती असे कळले की

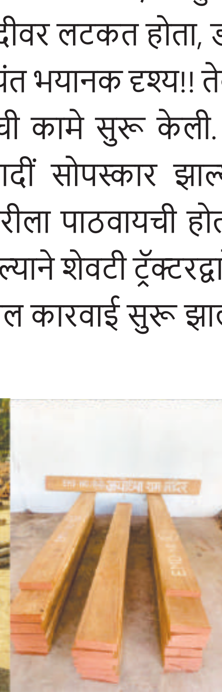

सदर इसम एक बंगाली मजुर होता व आपल्या प्रेयसीच्या मागावर आला होता. त्या मुलीने नकार दिल्याने नैराश्यातून त्याने टोकाचे पाऊल उचलले होते, कधिच न परतण्या साठी.अजुनही ते दृश्य आठवले की थरकाप होतो

वनक्षेत्रपाल परांगदा

विभागात पाच वनक्षेत्रपाल कार्यरत होते. तीन वनक्षेत्रपाल वृक्ष तोड, वाहतूक, साग रोपवन ह्या कामावर होते, माझ्याकडे तोंदेल वसाहतीची कामे होती.तर उर्वरीत श्री तारणेकर ह्यांच्याकडे साग बियाणे खरेदी करणे, एकत्रित करुन रोपवाटिकेत वाहतूक करणे ही जबाबदारी होती. ह्या साग बियाणे खरेदी करता नेहमी बस्तर क्षेत्रात जात असत व एकदा नारायणपुर बस्तर येथे गेले की किमान एक ते दिड महिन्यानी सर्व कामे पुर्ण करुन परत येत असत.

एकदा श्री तारणेकर असेच काही कामानिमित्त बाहेर गेले ते परत आलेच नाहीत. सर्व विभागात आणि क्षेत्रात चौकशी करण्यात आलीआणि शेवटीनागपूरला त्यांच्या घरी ही चौकशी करुन पोलीस ठाण्यात तक्रार दाखल करण्यात आली. पण श्री तारणेकर यांच्या बाबत आजतागायत काहीच कळले नाही. श्री तारणेकर कुठे आहेत, जीवंत आहेत का? हे सर्व एक न उलगडलेले रहस्य/ गूढच आहे.

निरोप

सर्वांच्या अथक परिश्रमातून तोंदेल वसाहत आकार घेत होती.विहरीचे काम पूर्ण होउन भरपुर पाणी लागले होते. मुबलक पाणी उपलब्ध झाल्याने पाण्याची कमतरता नव्हती. वीज पुरवठा कामास चालना मिळाली होती व काम प्रगतीपथावर होते. ही सर्व नियोजित बांधकामे पूर्णत्वास जाण्यास थोडा अवधी असतांना माझी बदली मुख्य वनसंरक्षक पुणे कार्यालयात झाली. अथक परिश्रमातून साकार होत असलेली वसाहत एकदा नजरेत समावुन घेवून विदीर्ण अत:करणाने वसाहतीचा निरोप घेतला.

पेडीगुंडम विभागात

१)कै. रा.ल.चौधरी उप संचालक

२)कै.अरविंद पाठक सहा.संचालक

३) कै.एन एच एन शेखसहा.संचालक,

माझे सहाध्यायी, वनपाल,वनरक्षक, चालक ह्या सर्वानी नविन प्रस्थापना असताना अत्यंत विपरीत परिस्थितीत अनेक अडचणींवर मात करून उत्तम साग रोपवने तयार केलीत, आदर्श वसाहत स्थापन केली. ह्या सर्वांच्या मनौधैर्यास, कामसू वृत्तीला, मनपुर्वक नमन.

हेची फळ का ?? आमच्या तपाला !!!

सेवक संस्थेच्या काही कामानिमित्त मला अल्लापल्लीला विशेषतः ऐटापल्ली जायचा योग आला. मी अत्यंत ऊत्साहीत होतो की चला पुन्हा एकदा कर्मभूमीत जाऊ व साकारलेली वसाहत डोळे भरून पाहू. मी मा.पत्की सरांना विनंती केली की सर जाता जाता तोंदेलला जाऊया. त्यावर सर म्हणाले कशाला जाता तिथे काही नाही, मनस्ताप होइल. पण माझ्या पुनश्च विनंतीवरून आम्ही तोंदेल वसाहतीत गेलोच. पायउतार होताच जे दृश्य समोर आले ते बघुन डोळे विस्फारले ते विस्फारले.

निवासस्थानांचे दरवाजे, खिडक्या गायब, कौले गायब, भिंती वर गवत वाढलेले, शेवाळलेल्या कळकट भिंती, खिंडार, बुजलेली विहीर ही विपरीत परिस्थिती बघुन खरच प्रचंड मनस्ताप झाला व उदासीनता आली. मी काही बोलण्याच्या मनस्थितीतच नव्हतो एवढा धक्का बसला होता. असे वाटत होते ही तोंदेल वसाहत नसेन भुतावळ वसाहत आहे.

अचुक नियोजन,अथक परिश्रम, प्रचंड निधी सर्व मातीमोल झाले होते. शेवटी असेच उद्गार येतात "हेची फळ काय आमच्या तपाला !!!! पण कालाय तस्य नमः जिथे राजमहाल मातीमोल झाले तिथे ही वस्ती कुठून टिकणार...

* * *

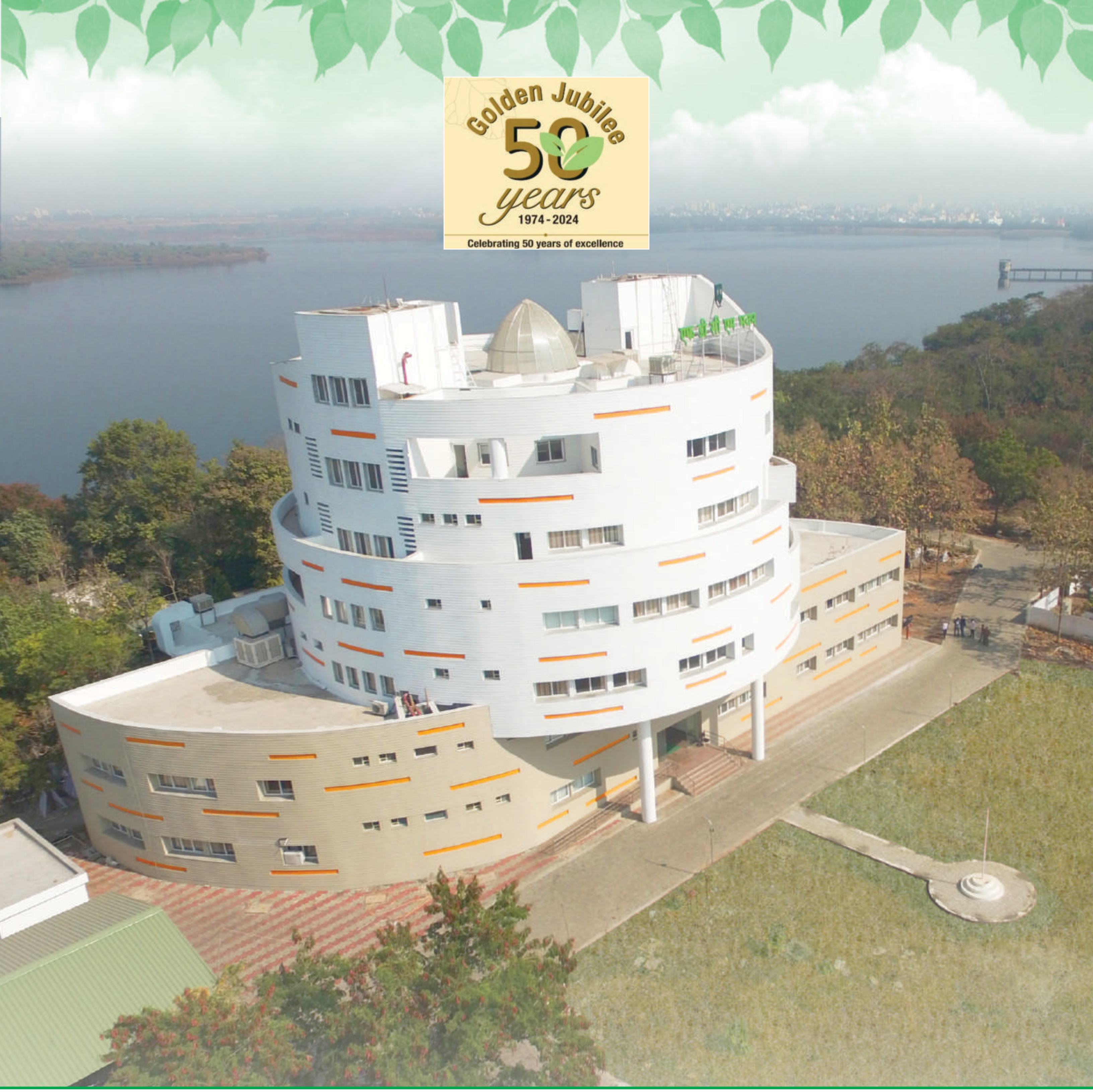

: Registered Office :
FDCM Bhavan, 359/B, Hingna Road, Ambazari, Nagpur - 440 036
● Ph. No. : 0712-2811905 ● E-mail : md@fdcm.nic.in ● Website : www.fdcm.nic.in

Distinguished Forest Officers Who Served As Managing Directors Of FDCM LTD.

Sr.No.	Name	Period
1	**Shri R. B. Mujumdar**	17.04.1974 to 30.06.1976
		01.07.1976 to 09.07.1976 (Addl. Charge)
2	**Shri G. B. Dashputre**	10.07.1976 to 23.01.1978
		24.01.1978. to 05.02.1978 (Addl. Charge)
3	**Shri I. M. Qureshi**	06.02.1978 to 30.06.1979
4	**Shri S. A. Mundkur**	01.07.1979 to 23.12.1979 (Addl. Charge)
5	**Shri M. Y. Sowani**	24.12.1979 to 28.09.1982
6	**Shri A. R. Moon**	29.09.1982 to 30.11.1982 (Addl. Charge)
7	**Shri S. A. Mundkar**	01.12.1982 to 30.09.1984
8	**Shri A. G. Oka**	01.10.1984 to 05.10. 1986
9	**Shri R. N. Indurkar**	06.10. 1986 to 07.11.1987 (Addl. Charge)
10	**Shri V. K. Sarvate**	08.11.1987 to 30.04.1991
11	**Shri S. J. Gawande**	01.05.1991 to 20.06.1991 (Addl. Charge)
12	**Shri M. G. Sardar**	21.06.1991 to 05.09.1992
13	**Shri S. J. Gawande**	06.09.1992 to 06.12.1992 (Addl. Charge)
14	**Shri B. P. Desai**	07.12.1992 to 30. 09.1994
		01.10.1994 to 30.10.1994 (Addl. Charge)
15	**Shri M. H. Khedkar**	31.10.1994 to 23.01.1997
		24.01.1997 to 03.03.1997 (Addl. Charge)
16	**Shri S. K. Bali**	04.03.1997 to 09.04.2000
17	**Shri S. K. Mitra**	10.04.2000 to 06.10.2002
		07.10.2002 to 23.10.2002 (Addl. Charge)
18	**Shri B. K. Singh**	24.10.2002 to 31.03.2003
		01.04.2003 to 12.05.2003 (Addl. Charge)
19	**Shri J. N. Saxena**	13.05.2003 to 31.08.2005
20	**Shri K. Subramanian**	01.09.2005 to 13.06.2006
21	**Shri J. N. Saxena**	14.06.2006 to 31.08.2007
22	**Shri A. K. Joshi**	01.09.2007 to 06.09.2007 (Addl. Charge)
23	**Shri A. B. Bhangare**	07.09.2007 to31.10.2007
24	**Shri Jwala Prasad**	01.11.2007 to 28.02.2008 (Addl. Charge)
25	**Shri J. S. Grewal**	29.02.2008 to 15.07.2008
26	**Shri Jwala Prasad**	16.07.2008 to 29.07.2008 (Addl. Charge)
27	**Shri C. S. Joshi**	30.07.2008 to14.08.2009
28	**Shri Sudhir K. Sood**	14.08.2009 to 31.03.2012
29	**Shri Prakash J. Thosre**	01.04.2012 to 31.08,2012
30	**Shri A. K. Joshi**	01.09.2012 to 03.10.2012 (Addl. Charge)
31	**Shri Sarvesh Kumar**	04.10.2012 to 29.10.2012 (Addl. Charge)
32	**Shri Alinda Chandra**	30.10.2012 to 31.10.2012
33	**Shri Sarvesh Kumar**	01.11.2012 to 30.04.2013
34	**Shri A. K. Nigam**	06.06.2013 to 30.09.2015
		01.10.2015 to 19.10.2015 (Addl. Charge)
35	**Shri Sarjan Bhagat**	20.10.2015 to 30.04.2016
		01.05.2016 to 06.09.2016 (Addl. Charge)
36	**Shri Dr. Suresh Gairola**	06.09.2016 to23.01.2017
		23.012017 to04.02.2017 (Addl. Charge)
37	**Shri U. K. Agrwal**	04.02.2017 to 31.03.2018
38	**Shri Dr. N. Rambabu**	01.04.2018 to 04.10.2020
39	**Shri N. Vasudevan**	05.10.2020 to 31.07.2022
40	**Shri K. P. Singh**	10.08.2022 to 30.09.2022
41	**Shri Vikas Gupta**	01.10.2022 to Date

www.fdcm.nic.in

FOREST DEVELOPMENT CORPORATION OF MAHARASHTRA LIMITED

(A Government of Maharashtra Undertaking)

Quality Teak Plantations, Finest Teak Timber

Sowing Quality, Harvesting Legacy

Chosen For The New Parliament & Shri Ram Janmbhoomi Temple